Jâska's

N i r u k t a

sammt den

Nighaṇṭavas

herausgegeben

von

Rudolph Roth.

Zweites Heft.

Göttingen,
Druck und Verlag der Dieterichschen Buchhandlung.
1849.

II.

अथ

दैवतकाण्डम्

॥ अथ निरुक्त उत्तरषट्कप्रारम्भः ॥

अथातो दैवतम् ॥ तद्यानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां तद्दैवतमित्याचक्षते । सैषा देवतोपपरीक्षा । यत्काम ऋषिर्यस्यां देवतायामार्थपत्यमिच्छन्स्तुतिं प्रयुङ्क्ते तद्दैवतः स मन्त्रो भवति ॥ तास्त्रिविधा ऋचः परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृता आध्यात्मिक्यश्च ॥ तत्र परोक्षकृताः सर्वाभिर्नामविभक्तिभिर्युज्यन्ते प्रथमपुरुषैश्चाख्यातस्य ॥ १ ॥

इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे पृथिव्याः ।
इन्द्रमिद्गाथिनो बृहत् ।
इन्द्रेणैते तृत्सवो वेविषाणाः ।
इन्द्राय साम गायत ।
नेन्द्रादृते पवते धाम किं चन ।
इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचम् ।
इन्द्रे कामा अयंसतेति ॥

अथ प्रत्यक्षकृता मध्यमपुरुषयोगास्त्वमिति चैतेन सर्वनाम्ना ।

त्वमिन्द्र बलादधि ।
वि न इन्द्र मृधो जहीति ॥

अथापि प्रत्यक्षकृताः स्तोतारो भवन्ति परोक्षकृतानि स्तोतव्यानि ।

मा चिदन्यद्वि शंसत ।

कण्वा अभि प्र गायत ।
उप प्रेत कुशिकाश्चेतयध्वमिति ॥

अथाध्यात्मिक्य उत्तमपुरुषयोगा अहमिति चैतेन सर्वनाम्ना यथैतदिन्द्रो वैकुण्ठो लबसूक्तं वागाम्भृणीयमिति ॥ २ ॥

परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृताश्च मन्त्रा भूयिष्ठा अल्पश आध्यात्मिकाः ॥ अथापि स्तुतिरेव भवति नाशीर्वाद इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचमिति यथैतस्मिन्सूक्ते । अथाप्याशीरेव न स्तुतिः सुचक्षा अहमक्षीभ्यां भूयासं सुवर्चा मुखेन सुश्रुत्कर्णाभ्यां भूयासमिति । तदेतद् बहुलमाध्वर्यवे याज्ञेषु च मन्त्रेषु ॥ अथापि शपथाभिशापौ ।

अद्या मुरीय यदि यातुधानो अस्मि ।
अधा स वीरैर्दशभिर्वि यूया इति ॥

अथापि कस्य चिद्भावस्याचिख्यासा ।

न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि ।
तम आसीत्तमसा गूळ्हमग्रे ॥

अथापि परिदेवना कस्माच्चिद्भावात् ।

सुदेवो अद्य प्रपतेदनावृत् ।
न वि जानामि यदि वेदमस्मीति ॥

अथापि निन्दाप्रशंसे ।

केवलाघो भवति केवलादी ।
भोजस्येदं पुष्करिणीव वेश्मेति ।

एवमक्षसूक्ते द्यूतनिन्दा च कृषिप्रशंसा च ॥ एवमुच्चावचैरभिप्रायैर्ऋषीणां मन्त्रदृष्टयो भवन्ति ॥ ३ ॥

तद्ये ऽनादिष्टदेवता मन्त्रास्तेषु देवतोपपरीक्षा । यद्देवतः स यज्ञो वा यज्ञाङ्गं वा तद्देवता भवन्ति । अथान्यत्र यज्ञात्प्राजापत्या इति याज्ञिका नाराशंसा इति

नैरुक्ताः । अपि वा सा कामदेवता स्यात्प्रायोदेवता वास्ति ह्याचारो बहुलं लोके देवदेवत्यमतिथिदेवत्यं पितृदेवत्यम् । याज्ञदैवतो मन्त्र इति । अपि ह्यदेवता देवतावत्स्तूयन्ते यथाश्वप्रभृतीन्योषधिपर्यन्तान्यथाप्यष्टौ द्वन्द्वानि । स न मन्येतागन्तूनिवार्थान्देवतानां प्रत्यक्षदृश्यमेतद्भवति । माहाभाग्याद् देवताया एक आत्मा बहुधा स्तूयत एकस्यात्मनो ऽ न्ये देवाः प्रत्यङ्गानि भवन्ति । अपि च सत्त्वानां प्रकृतिभूमभिर्ऋषय स्तुवन्तीत्याहुः प्रकृतिसार्वनाम्न्याच्चेतरेतरजन्मानो भवन्तीतरेतरप्रकृतयः कर्मजन्मान आत्मजन्मान आत्मैवैषां रथो भवत्यात्माश्वा आत्मायुधमात्मेषव आत्मा सर्वं देवस्य ॥ ४ ॥

तिस्र एव देवता इति नैरुक्ता अग्निः पृथिवीस्थानो वायुर्वेन्द्रो वान्तरिक्षस्थानः सूर्यो द्युस्थानः । तासां माहाभाग्यादेकैकस्या अपि बहूनि नामधेयानि भवन्त्यपि वा कर्मपृथक्त्वाद्यथा होताध्वर्युर्ब्रह्मोद्गातेत्यप्येकस्य सतो ऽ पि वा पृथगेव स्युः पृथग्घि स्तुतयो भवन्ति तथाभिधानानि । यथो एतत्कर्मपृथक्त्वादिति बहवो ऽ पि विभज्य कर्माणि कुर्युः । तत्र संस्थानैकत्वं संभोगैकत्वं चोपेक्षितव्यम् । यथा पृथिव्यां मनुष्याः पशवो देवा इति स्थानैकत्वम् । संभोगैकत्वं च दृश्यते यथा पृथिव्याः पर्जन्येन च वाय्वादित्याभ्यां च संभोगो ऽ ग्निना चेतरस्य लोकस्य तत्रैतन्नरराष्ट्रमिव ॥ ५ ॥

अथाकारचिन्तनं देवतानाम् । पुरुषविधाः स्युरित्येकं चेतनावद्धि स्तुतयो भवन्ति तथाभिधानानि । अथापि पौरुषविधिकैरङ्गैः संस्तूयन्ते ।

ऋष्वा त इन्द्र स्थविरस्य बाहू ।
यत्संगृभ्णा मघवन्काशिरित्ते ।

अथापि पौरुषविधिकैर्द्रव्यसंयोगैः ।

आ द्वाभ्यां हरिभ्यामिन्द्र याहि ।
कल्याणीर्जाया सुरणं गृहे ते ।

अथापि पौरुषविधिकैः कर्मभिः ।

अद्धीन्द्र पिब च प्रस्थितस्य ।
आश्रुत्कर्ण श्रुधी हवम् ॥ ६ ॥

अपुरुषविधाः स्युरित्यपरमपि तु यद् दृश्यते ऽ पुरुषविधं तद्यथाग्निर्वायुरादित्यः पृथिवी चन्द्रमा इति। यथो एतच्चेतनावद्वद्धि स्तुतयो भवन्तीत्यचेतनान्यप्येवं स्तूयन्ते यथाक्षप्रभृतीन्योषधिपर्यन्तानि ॥ यथो एतत्पौरुषविधिकैरङ्गैः संस्तूयन्त इत्यचेतनेष्वप्येतद्भवति। अभि क्रन्दन्ति हरितेभिरासभिरिति ग्रावस्तुतिः ॥ यथो एतत्पौरुषविधिकैर्द्रव्यसंयोगैरित्येतदपि तादृशमेव। सुखं रथं युयुजे सिन्धुरश्विनमिति नदीस्तुतिः ॥ यथो एतत्पौरुषविधिकैः कर्मभिरित्येतदपि तादृशमेव। होतुश्चित्पूर्वे हविरद्यमाशतेति ग्रावस्तुतिरेव ॥ अपि वोभयविधाः स्युरपि वा पुरुषविधानामेव सतां कर्मात्मान एते स्युर्यथा यज्ञो यजमानस्यैष चाख्यानसमयः ॥ ७ ॥

तिस्र एव देवता इत्युक्तं पुरस्तात्तासां भक्तिसाहचर्यं व्याख्यास्यामः ॥ अथैतान्यग्निभक्तीन्ययं लोकः प्रातःसवनं वसन्तो गायत्री त्रिवृत्स्तोमो रथंतरं साम ये च देवगणाः समाम्नाताः प्रथमे स्थाने ऽ ग्नायी पृथिवीलेति स्त्रियः। अथास्य कर्म वहनं च हविषामावाहनं च देवतानां यच्च किं चिद् दार्ष्टिविषयिकमग्निकर्मैतत्। अथास्य संस्तविका देवा इन्द्रः सोमो वरुणः पर्जन्य ऋतव आग्नावैष्णवं हविर्न त्वृक्संस्तविकी दशतयीषु विद्यते। अथाप्याग्नापौष्णं हविर्न तु संस्तवः। तत्रैतां विभक्तिस्तुतिमृचमुदाहरन्ति ॥ ८ ॥

पूषा त्वेतश्च्यावयतु प्र विद्वाननष्टपशुर्भुवनस्य गोपाः।
स त्वैतेभ्यः परि ददत्पितृभ्यो ऽग्निर्देवेभ्यः सुविदत्रियेभ्यः॥

पूषा त्वेतः प्रच्यावयतु विद्वाननष्टपशुर्भुवनस्य गोपा इत्येष हि सर्वेषां भूतानां गोपायितादित्यः। स त्वैतेभ्यः परि ददत्पितृभ्य इति सांशयिकस्तृतीयः पादः पूषा पुरस्तात्तस्यान्वादेश इत्येकमग्निरुपरिष्टात्तस्य प्रकीर्तनेत्यपरम्। अग्निर्देवेभ्यः सुविदत्रियेभ्यः। सुविदत्रं धनं भवति विन्दतेर्वैकोपसर्गाद् ददातेर्वा स्याद् द्व्युपसर्गात् ॥ १ ॥

अथैतानीन्द्रभक्तीन्यन्तरिक्षलोको माध्यंदिनं सवनं ग्रीष्मस्त्रिष्टुप्पञ्चदशस्तोमो बृहत्साम ये च देवगणाः समाम्नाता मध्यमे स्थाने याश्च स्त्रियः। अथास्य कर्म रसानुप्रदानं वृत्रवधो या च का च बलकृतिरिन्द्रकर्मैव तत्। अथास्य संस्तविका देवा अग्निः सोमो वरुणः पूषा बृहस्पतिर्ब्रह्मणस्पतिः पर्वतः कुत्सो विष्णुर्वायुः। अथापि मित्रो वरुणेन संस्तूयते पूष्णा रुद्रेण च सोमो ऽ ग्निना च पूषा वातेन च पर्जन्यः ॥ १० ॥
अथैतान्यादित्यभक्तीन्यसौ लोकस्तृतीयसवनं वर्षा जगती सप्तदशस्तोमो वैरूपं साम ये

च देवगणाः समाम्नाता उत्तमे स्थाने याश्च स्त्रियः । अथास्य कर्म रसादानं रश्मिभिश्च रसाधारणं यच्च किं चित्प्रवल्हितमादित्यकर्मैव तच्चन्द्रमसा वायुना संवत्सरेणेति संस्तवः ॥ एतेष्वेव स्थानव्यूहेष्वृतुछन्दःस्तोमपृष्ठस्य भक्तिशेषमनुकल्पयीत । शरदनुष्टुबेकविंशस्तोमो वैराजं सामेति पृथिव्यायतनानि । हेमन्तः पङ्क्तिस्त्रिणवस्तोमः शाक्वरं सामेत्यन्तरिक्षायतनानि । शिशिरो ऽतिछन्दास्त्रयस्त्रिंशस्तोमो रैवतं सामेति द्युभक्तीनि ॥ ११ ॥

मन्त्रा मननाच्छन्दांसि छादनात्स्तोमः स्तवनाद्यजुर्यजतेः साम संमितमृचास्यतेर्वर्चा समं मेन इति नैदानाः । गायत्री गायतेः स्तुतिकर्मणस्त्रिगमना वा विपरीता गायतो मुखादुदपतदिति च ब्राह्मणम् । उष्णिगुत्स्नाता भवति स्निह्यतेर्वा स्यात्कान्तिकर्मण उष्णीषिणी वेत्यौपमिकमुष्णीषं स्नायतेः । ककुप्ककुभिनी भवति ककुप्च कुब्जाश्च कुजतेर्वोब्जतेर्वा । अनुष्टुबनुष्टोभनाद्गायत्रीमेव त्रिपदां सतीं चतुर्थेन पादेनानुष्टोभतीति च ब्राह्मणम् । बृहती परिबर्हणात् । पङ्क्तिः पञ्चपदा । त्रिष्टुप्स्तोभत्युत्तरपदा का तु त्रिता स्यात्तीर्णतमं छन्दस्त्रिवृद्वज्रस्तस्य स्तोभनीति वा । यत्त्रिरस्तोभत्तत्त्रिष्टुभस्त्रिष्टुप्त्वमिति विज्ञायते ॥ १२ ॥

जगती गततमं छन्दो जलचरगतिर्वा जल्गल्यमानो ऽसृजदिति च ब्राह्मणम् । विराड्विराजनाद्वा विराधनाद्वा विप्रापणाद्वा विराजनात्संपूर्णाक्षरा विराधनादूनाक्षरा विप्रापणादधिकाक्षरा । पिपीलिकमध्येत्यौपमिकं पिपीलिका पेलतेर्गतिकर्मणः ॥
इतीमा देवता अनुक्रान्ताः । सूक्तभाजो हविर्भाज ऋग्भाजश्च भूयिष्ठाः काश्चिन्निपातभाजः । अथोताभिधानैः संयुज्य हविश्चोदयतीन्द्राय वृत्रघ्न इन्द्राय वृत्रतुर इन्द्रायांहोमुच इति । तान्यप्येके समामनन्ति भूयांसि तु समाम्नानाद्यत्तु संविज्ञानभूतं स्यात्प्राधान्यस्तुति तत्समामने । अथोत कर्मभिर्ऋषिर्देवता स्तौति वृत्रहा पुरन्दर इति । तान्यप्येके समामनन्ति भूयांसि तु समाम्नानाद्व्यञ्जनमात्रं तु तत्तस्याभिधानस्य भवति यथा ब्राह्मणाय बुभुक्षितायौदनं देहि स्नातायानुलेपनं पिपासते पानीयमिति ॥ १३ ॥
अथातो ऽनुक्रमिष्यामः ॥ अग्निः पृथिवीस्थानस्तं प्रथमं व्याख्यास्यामः । अग्निः कस्मादग्रणीर्भवत्यग्रं यज्ञेषु प्रणीयते ऽङ्गं नयति संनममानः । अक्नोपनो भवतीति स्थौलाष्ठीविर्न क्नोपयति न स्नेहयति । त्रिभ्य आख्यातेभ्यो जायत इति शाकपूणिरितादक्ताद्दग्धाद्वा नीतात् । स खल्वेतेरकारमादत्ते गकारमनक्तेर्वा दहतेर्वा नीः परः । तस्यैषा भवति ॥ १४ ॥

अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् ।
होतारं रत्नधातमम् ॥

अग्निमीळेऽग्निं याचामीळिरध्येषणाकर्मा पूजाकर्मा वा पुरोहितो व्याख्यातो यज्ञश्च*)। देवो दानाद्वा दीपनाद्वा द्योतनाद्वा द्युस्थानो भवतीति वा यो देवः सा देवता । होतारं ह्वातारम् । जुहोतेर्होतेत्यौर्णवाभः । रत्नधातमं रमणीयानां धनानां दातृतमम्। तस्यैषापरा भवति ॥ १५ ॥

अग्निः पूर्वेभिर्ऋषिभिरीड्यो नूतनैरुत ।
स देवाँ एह वक्षति ।

अग्निर्यः पूर्वैर्ऋषिभिरीळितव्यो वन्दितव्योऽस्माभिश्च नवतरैः स देवानिहावहत्विति। स न मन्येतायमेवाग्निरित्यप्येते उत्तरे ज्योतिषी अग्नी उच्येते । ततो नु मध्यमः ॥१६॥

अभि प्रवन्त समनेव योषाः कल्याण्यः स्मयमानासो अग्निम् ।
घृतस्य धाराः समिधो नसन्त ता जुषाणो हर्यति जातवेदाः॥

अभिनमन्त समनस इव योषाः । समनं समननाद्वा संमाननाद्वा । कल्याण्यः स्मयमानासो अग्निमित्यौपमिकम् । घृतस्य धारा उदकस्य धाराः समिधो नसन्त नसतिराप्नोतिकर्मा वा नमतिकर्मा वा । ता जुषाणो हर्यति जातवेदाः । हर्यतिः प्रेप्साकर्मा विहर्यतीति । समुद्रादूर्मिर्मधुमाँ उदारदित्यादित्यमुक्तं मन्यन्ते समुद्राद्ध्येषोऽद्भ्य उदेतीति च ब्राह्मणमथापि ब्राह्मणं भवत्यग्निः सर्वा देवता इति । तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ १७ ॥

इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान्।
एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः ॥

इममेवाग्निं महान्तमात्मानमेकमात्मानं बहुधा मेधाविनो वदन्तीन्द्रं मित्रं वरुणमग्निं

*) II, 12.

दिव्यं च गरुत्मन्तम् । दिव्यो दिविजो गरुत्मान्गरणवान्गुर्वात्मा महात्मेति वा ॥ यस्तु सूक्तं भजते यस्मै हविर्निरुप्यते ऽ यमेव सो ऽ ग्निर्निपातमेवैते उत्तरे ज्योतिषी एतेन नामधेयेन भजेते ॥ १८ ॥

जातवेदाः कस्माज्जातानि वेद जातानि वैनं विदुर्जातेजाते विद्यत इति वा जातवित्तो वा जातधनो जातविद्यो वा जातप्रज्ञानो यत्तज्जातः पशूनविन्दतेति तज्जातवेदसो जातवेदस्त्वमिति ब्राह्मणं तस्मात्सर्वानृतून्पशवो ऽ ग्निमभिसर्पन्तीति च । तस्यैषा भवति ॥ १९ ॥

प्र नूनं जातवेदसमश्वं हिनोत वाजिनम् ।
इदं नो बर्हिरासदे ॥

प्रहिणुत जातवेदसं कर्मभिः समश्नुवानमपि वोपमार्थे स्यादश्वमिव जातवेदसमिति । इदं नो बर्हिरासीदत्विति । तदेकमेव जातवेदसं गायत्रं तृचं दशतयीषु विद्यते । यत्तु किं चिदाग्नेयं तज्जातवेदसानां स्थाने युज्यते । स न मन्येतायमेवाग्निरित्यप्येते उत्तरे ज्योतिषी जातवेदसी उच्येते । ततो नु मध्यमः । अभि प्रवन्त समनेव योषा इति तत्पुरस्ताद् व्याख्यातम् *) । अथासावादित्य उदु त्यं जातवेदसमिति तदुपरिष्टाद् व्याख्यास्यामः **) । यस्तु सूक्तं भजते यस्मै हविर्निरुप्यते ऽ यमेव सो ऽ ग्निर्जातवेदा निपातमेवैते उत्तरे ज्योतिषी एतेन नामधेयेन भजेते ॥ २० ॥

वैश्वानरः कस्माद्विश्वान्नरान्नयति विश्व एनं नरा नयन्तीति वापि वा विश्वानर एव स्यात्प्रत्यृतः सर्वाणि भूतानि तस्य वैश्वानरः । तस्यैषा भवति ॥ २१ ॥

वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हि कं भुवनानामभिश्रीः ।
इतो जातो विश्वमिदं वि चष्टे वैश्वानरो यतते सूर्येण ॥

इतो जातः सर्वमिदमभिविपश्यति वैश्वानरः संयतते सूर्येण राजा यः सर्वेषां भूतानामभिश्रयणीयस्तस्य वयं वैश्वानरस्य कल्याण्यां मतौ स्यामेति ॥ तत्को वैश्वानरो मध्यम इत्याचार्या वर्षकर्मणा ह्येनं स्तौति ॥ २२ ॥

*) VII, 17.
**) XII, 15.

प्र नू महित्वं वृषभस्य वोचं यं पूरवो वृत्रहणं सचन्ते ।
वैश्वानरो दस्युमग्निर्जघन्वाँ अधूनोत्काष्ठा अव शम्बरं भेत् ॥

प्रब्रवीमि तन्महत्त्वं माहाभाग्यं वृषभस्य वर्षितुरपां यं पूरवः पूरयितव्या मनुष्या वृत्रहणं मेघहनं सचन्ते सेवन्ते वर्षकामाः । दस्युर्दस्यतेः क्षयार्थादुपदस्यन्त्यस्मिन्रसा उपदासयति कर्माणि । तमग्निर्वैश्वानरो घ्नन्नवाधूनोदपः काष्ठा अभिनच्छम्बरं मेघम् ॥ अथासावादित्य इति पूर्वे याज्ञिकाः । एषां लोकानां रोहेण सवनानां रोह आम्नातो रोहात्प्रत्यवरोहश्चिकीर्षितस्तामनुकृतिं होताग्निमारुते शस्त्रे वैश्वानरीयेण सूक्तेन प्रतिपद्यते सो ऽपि न स्तोत्रियमाद्रियेताग्नेयो हि भवति तत आगच्छति मध्यस्थाना देवता रुद्रं च मरुतश्च ततो ऽग्निमिहस्थानमत्रैव स्तोत्रियं शंसति । अथापि वैश्वानरीयो द्वादशकपालो भवत्येतस्य हि द्वादशविधं कर्म । अथापि ब्राह्मणं भवत्यसौ वा आदित्यो ऽग्निर्वैश्वानर इति । अथापि निवित्सौर्यवैश्वानरी भवति । आ यो द्यां भात्या पृथिवीमिति । एष हि द्यावापृथिव्यावाभासयति । अथापि छान्दोमिकं सूक्तं सौर्यवैश्वानरं भवति । दिवि पृष्टो अरोचतेति । एष हि दिवि पृष्टो अरोचतेति । अथापि हविष्पान्तीयं सूक्तं सौर्यवैश्वानरं भवति ॥

अयमेवाग्निर्वैश्वानर इति शाकपूणिर्विश्वानरावित्येते उत्तरे ज्योतिषी वैश्वानरो ऽयं यत्ताभ्यां जायते । कथं त्वयमेताभ्यां जायत इति । यत्र वैद्युतः शरणमभिहन्ति यावदनुपात्तो भवति मध्यमधर्मैव तावद्भवत्युदकेन्धनः शरीरोपशमन उपादीयमान एवायं संपद्यत उदकोपशमनः शरीरदीप्तिः । अथादित्यात् । उदीचि प्रथमसमावृत्त आदित्ये कंसं वा मणिं वा परिमृज्य प्रतिस्वरे यत्र शुष्कगोमयमसंस्पर्शयन्धारयति तत्प्रदीप्यते सो ऽयमेव संपद्यते । अथाप्याह वैश्वानरो यतते सूर्येणेति । न च पुनरात्मनात्मानं संयतते ऽन्येनैवान्यः संयतत इत इममादधात्यमुतो ऽमुष्य रश्मयः प्रादुर्भवन्तीतो ऽस्यार्चिषस्तयोर्भासोः संसङ्गं दृष्ट्वैवमवक्ष्यत् । अथ यान्येतान्यौत्तमिकानि सूक्तानि भागानि वा सावित्राणि वा सौर्याणि वा पौष्णानि वा वैष्णवानि वा वैश्वदेव्यानि वा तेषु वैश्वानरीयाः प्रवादा अभविष्यन्नादित्यकर्मणा चैनमस्तोष्यन्नित्युदेषीत्यस्तमेषीति विपर्येषीति । आग्नेयेष्वेव हि सूक्तेषु वैश्वानरीयाः प्रवादा भवन्त्यग्निकर्मणा चैनं स्तौतीति वहसीति पचसीति दहसीति ॥

यथो एतद्वर्षकर्मणा ह्येनं स्तौतीत्यस्मिन्नप्येतदुपपद्यते ।

समानमेतदुदकमुच्चैत्यव चाहभिः ।
भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यग्नयः ॥

इति सा निगदव्याख्याता ॥ २३ ॥

कृष्णं नियानं हरयः सुपर्णा अपो वसाना दिवमुत्पतन्ति।
त आ ववृत्रन्त्सदनादृतस्यादिद्घृतेन पृथिवी व्युद्यते ॥

कृष्णं निरयणं रात्रिरादित्यस्य हरयः सुपर्णा हरणा आदित्यरश्मयस्ते यदामुतो ऽर्वाञ्चः पर्यावर्तन्ते सहस्थानादुदकस्यादित्यादथ घृतेनोदकेन पृथिवी व्युद्यते । घृतमित्युदकनाम जिघर्तेः सिञ्चतिकर्मणः ॥ अथापि ब्राह्मणं भवत्यग्निर्वा इतो वृष्टिं समीरयति धामच्छदिव खलु वै भूत्वा वर्षति मरुतः सृष्टां वृष्टिं नयन्ति । यदा खलु वा असावादित्यो न्यङ्रश्मिभिः पर्यावर्तते ऽथ वर्षतीति ॥ यथो एतद्रोहात्प्रत्यवरोहश्चिकीर्षित इत्याम्नायवचनादेतद्भवति ॥ यथो एतद्वैश्वानरीयो द्वादशकपालो भवतीत्यनिर्वचनं कपालानि भवन्त्यस्ति हि सौर्य एककपालः पञ्चकपालश्च ॥ यथो एतद्ब्राह्मणं भवतीति बहुभक्तिवादीनि हि ब्राह्मणानि भवन्ति पृथिवी वैश्वानरः संवत्सरो वैश्वानरो ब्राह्मणो वैश्वानर इति ॥ यथो एतन्निवित्सौर्यवैश्वानरी भवतीत्यस्यैव सा भवति । यो विड्भ्यो मानुषीभ्यो दीदेदित्येष हि विड्भ्यो मानुषीभ्यो दीप्यते ॥ यथो एतच्छान्दोमिकं सूक्तं सौर्यवैश्वानरं भवतीत्यस्यैव तद्भवति । जमदग्निभिराहुत इति । जमदग्नयः प्रजमिताग्नयो वा प्रज्वलिताग्नयो वा तैरभिहुतो भवति ॥ यथो एतद्धविष्पान्तीयं सूक्तं सौर्यवैश्वानरं भवतीत्यस्यैव तद्भवति ॥ २४ ॥

हविष्पान्तमजरं स्वर्विदि दिविस्पृश्याहुतं जुष्टमग्नौ ।
तस्य भर्मणे भुवनाय देवा धर्मणे कं स्वधयापप्रथन्त ॥

हविर्यत्पानीयमजरं सूर्यविदि दिविस्पृश्यभिहुतं जुष्टमग्नौ तस्य भरणाय च भावनाय च धारणाय चैतेभ्यः सर्वेभ्यः कर्मभ्यो देवा इममग्निमन्नेनापप्रथन्त । अथाप्याह ॥ २५ ॥

अपामुपस्थे महिषा अगृभ्णत विशो राजानमुप तस्थुर्ऋग्मियम् ।
आ दूतो अग्निमभरद्विवस्वतो वैश्वानरं मातरिश्वा परावतः ॥

अपामुपस्थ उपस्थाने महत्यन्तरिक्षलोक आसीना मृहन्त इति वागृह्णत माध्यमिका देवगणा विश इव राजानमुपतस्थुर्ऋग्मियमृग्मन्तमिति वार्चनीयमिति वा पूजनीयमिति वाहरद्दूतो देवानां विवस्वत आदित्याद्विवस्वान्विवासनवान्प्रेरितवतः परागतादस्याग्निं वैश्वानरस्य मातरिश्वानमाहर्तारमाह । मातरिश्वा वायुर्मातर्यन्तरिक्षे श्वसिति मातर्याश्वनितीति वा ॥ अथैनमेताभ्यां सर्वाणि स्थानान्यभ्यापादं स्तौति ॥ २६ ॥

मूर्धा भुवो भवति नक्तमग्निस्ततः सूर्यो जायते प्रातरुद्यन् ।
मायामू तु यज्ञियानामेतामपो यत्तूर्णिश्चरति प्रजानन् ॥

मूर्धा मूर्तमस्मिन्धीयते मूर्धा यः सर्वेषां भूतानां भवति नक्तमग्निस्ततः सूर्यो जायते प्रातरुद्यन्स एव । प्रज्ञां त्वेतां मन्यन्ते यज्ञियानां देवानां यज्ञसंपादिनामपो यत्कर्म चरति प्रजानन्सर्वाणि स्थानान्यनुसंचरति त्वरमाणः ॥ तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ २७ ॥

स्तोमेन हि दिवि देवासो अग्निमजीजनञ्छक्तिभी रोद-
सिप्राम् ।
तमू अकृण्वन्त्रेधा भुवे कं स ओषधीः पचति विश्वरूपाः ॥

स्तोमेन यं हि दिवि देवासो अग्निमजनयञ्छक्तिभिः कर्मभिर्द्यावापृथिव्योरापूरणं तमकुर्वंस्त्रेधाभावाय पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवीति शाकपूणिः । यदस्य दिवि तृतीयं तदसावादित्य इति हि ब्राह्मणं तदग्नीकृत्य स्तौति । अथैनमेतयादित्यीकृत्य स्तौति ॥ २८ ॥

यदेदेनमदधुर्यज्ञियासो दिवि देवाः सूर्यमादितेयम् ।
यदा चरिष्णू मिथुनावभूतामादित्प्रापश्यन्भुवनानि विश्वा ॥

यदैनमदधुर्यज्ञियाः सर्वे दिवि देवाः सूर्यमादितेयमदितेः पुत्रं यदा चरिष्णू मिथुनौ प्रादुरभूतां सर्वदा सहचारिणावुषाश्चादित्यश्च । मिथुनौ कस्मान्मिनोतिः श्रयतिकर्मा थु इति नामकरणस्थकारो वा नयतिः परो वनिर्वा समाश्रितावन्योन्यं नयतो वनुतो वा । मनुष्यमिथुनावप्येतस्मादेव मेथन्तावन्योन्यं वनुत इति वा । अथैनमेतयाग्नीकृत्य स्तौति ॥ २९ ॥

यत्रा वदेते अवरः परश्च यज्ञन्योः कतरो नौ वि वेद ।
आ शेकुरित्सधमादं सखायो नक्षन्त यज्ञं क इदं वि वोचत् ॥

यत्र विवदेते दैव्यौ होतारावयं चाग्निरसौ च मध्यमः कतरो नौ यज्ञे भूयो वेदेत्याशक्नुवन्ति तत्सहमदनं समानाख्याना ऋत्विजस्तेषां यज्ञं समश्नुवानानां को न इदं विवक्ष्यतीति । तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ३० ॥

यावन्मात्रमुषसो न प्रतीकं सुपर्ण्यो३ वसते मातरिश्वः ।
तावद्दधात्युप यज्ञमायन्ब्राह्मणो होतुरवरो निषीदन् ॥

यावन्मात्रमुषसः प्रत्यक्तं भवति प्रतिदर्शनमिति वा । अस्त्युपमानस्य संप्रत्यर्थे प्रयोग इहेव निधेहीति यथा । सुपर्ण्यः सुपतना एता रात्रयो वसते मातरिश्वञ्ज्योतिर्वर्णस्य तावदुपदधाति यज्ञमागच्छन्ब्राह्मणो होतास्याग्नेर्होतुरवरो निषीदन् । होतृजपस्त्वनग्निर्वैश्वानरीयो भवति । देव सवितरेतं त्वा वृणते ऽग्निं होत्राय सह पित्रा वैश्वानरेणेति । इममेवाग्निं सवितारमाह सर्वस्य प्रसवितारं मध्यमं वोत्तमं वा पितरम् । यस्तु सूक्तं भजते यस्मै हविर्निरुप्यते ऽयमेव सो ऽग्निर्वैश्वानरो निपातमेवैत उत्तरे ज्योतिषी एतेन नामधेयेन भजेते ॥ ३१ ॥

इति सप्तमो ऽध्यायः ॥

द्रविणोदाः कस्माद्धनं द्रविणमुच्यते यदेनदभिद्रवन्ति बलं वा द्रविणं यदेनेनाभिद्रवन्ति तस्य दाता द्रविणोदाः तस्यैषा भवति ॥ १ ॥

द्रविणोदा द्रविणसो ग्रावहस्तासो अध्वरे ।
यज्ञेषु देवमीळते ॥

द्रविणोदा यस्त्वं द्रविणस इति द्रविणसादिन इति वा द्रविणसानिन इति वा द्रविणसस्तस्मात्पिबत्विति वा । यज्ञेषु देवमीळते । याचन्ति स्तुवन्ति वर्धयन्ति पूजयन्तीति वा ॥

तत्को द्रविणोदाः । इन्द्र इति क्रौष्टुकिः स बलधनयोर्दातृतमस्तस्य च सर्वा बलकृतिरोजसो जातमुत मन्य एनमिति चाह । अथाप्यग्निं द्राविणोदसमाहैष पुनरेतस्माज्जायते । यो अश्मनोरन्तरग्निं जजानेत्यपि निगमो भवति । अथाप्यृतुयाजेषु द्राविणोदसाः प्रवादा भवन्ति तेषां पुनः पात्रस्यैन्द्रपानमिति भवति । अथाप्येनं सोमपानेन स्तौति । अथाप्याह द्रविणोदाः पिबतु द्राविणोदस इति ॥

अयमेवाग्निर्द्रविणोदा इति शाकपूणिराग्नेयेष्वेव हि सूक्तेषु द्राविणोदसाः प्रवादा भवन्ति । देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदामित्यपि निगमो भवति । यथो एतत्स बलधनयोर्दातृतम इति सर्वासु देवतास्वैश्वर्यं विद्यते । यथो एतदोजसो जातमुत मन्य एनमिति चाहेत्ययमप्यग्निरोजसा बलेन मथ्यमानो जायते तस्मादेनमाह सहसस्पुत्रं सहसः सूनुं सहसो यहुम् । यथो एतदग्निं द्राविणोदसमाहेत्यृत्विजोऽत्र द्रविणोदस उच्यन्ते हविषो दातारस्ते चैनं जनयन्ति । ऋषीणां पुत्रो अधिराज एष इत्यपि निगमो भवति । यथो एतत्तेषां पुनः पात्रस्यैन्द्रपानमिति भवतीति भक्तिमात्रं तद्भवति यथा वायव्यानीति सर्वेषां सोमपात्राणाम् । यथो एतत्सोमपानेनैनं स्तौतीत्यस्मिन्नप्येतदुपपद्यते । सोमं पिब मन्दसानो गणश्रिभिरित्यपि निगमो भवति । यथो एतद् द्रविणोदाः पिबतु द्राविणोदस इत्यस्यैव तद्भवति ॥ २ ॥

मेधन्तु ते वह्नयो येभिरीयसेऽरिषण्यन्वीळयस्वा वनस्पते।
आयूया धृष्णो अभिगूर्या त्वं नेष्ट्रात्सोमं द्रविणोदः पिब ऋतुभिः॥

मेधन्तु ते वह्नयो वोढारो यैर्यास्यरिष्यन्दृढीभवायूय धृष्णो अभिगूर्य त्वं नेष्ट्रीयाद्धिष्ण्यात्। धिष्ण्यो धिषण्यो धिषणाभवः। धिषणा वाग्धिषेर्दधात्यर्थे धीसादिनीति वा धीसानिनीति वा। वनस्पत इत्येनमाहैष हि वनानां पाता वा पालयिता वा। वनं वनोतेः। पिबर्तुभिः कालैः॥ ३॥

अथात आप्रियः॥ आप्रियः कस्मादाप्नोतेः प्रीणातेर्वाप्रीभिराप्रीणातीति च ब्राह्मणम्। तासामिध्मः प्रथमागामी भवतीध्मः समिन्धनात्। तस्यैषा भवति॥ ४॥

समिद्धो अद्य मनुषो दुरोणे देवो देवान्यजसि जातवेदः।
आ च वह मित्रमहश्चिकित्वान्त्वं दूतः कविरसि प्रचेताः॥

समिद्धोऽद्य मनुष्यस्य मनुष्यस्य गृहे देवो देवान्यजसि जातवेद आ च वह मित्रमहश्चिकित्वांश्चेतनावांस्त्वं दूतः कविरसि प्रचेताः प्रवृद्धचेताः। यज्ञेध्म इति कात्थक्यो ऽग्निरिति शाकपूणिः॥

तनूनपादाज्यं भवति नपादित्यनन्तरायाः प्रजाया नामधेयं निर्णततमा भवति गौरत्र तनूरुच्यते तता अस्यां भोगास्तस्याः पयो जायते पयस आज्यं जायते। अग्निरिति शाकपूणिरापो ऽत्र तन्व उच्यन्ते तता अन्तरिक्षे ताभ्य ओषधिवनस्पतयो जायन्त ओषधिवनस्पतिभ्य एष जायते। तस्यैषा भवति॥ ५॥

तनूनपात्पथ ऋतस्य यानान्मध्वा समञ्जन्त्स्वदया सुजिह्व।
मन्मानि धीभिरुत यज्ञमृन्धन्देवत्रा च कृणुह्यध्वरं नः॥

तनूनपात्पथ ऋतस्य यानान्यज्ञस्य यानान्मधुना समञ्जन्त्स्वदय कल्याणजिह्व मननानि च नो धीभिर्यज्ञं च समर्धय देवान्नो यज्ञं गमय॥

नराशंसो यज्ञ इति कात्थक्यो नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्ति। अग्निरिति शाकपूणिर्नरैः प्रशस्यो भवति। तस्यैषा भवति॥ ६॥

नराशंसस्य महिमानमेषामुप स्तोषाम यजतस्य यज्ञैः ।
ये सुक्रतवः शुचयो धियंधाः स्वदन्ति देवा उभयानि हव्या ॥

नराशंसस्य महिमानमेषामुपस्तुमो यज्ञियस्य यज्ञैर्ये सुकर्माणः शुचयो धियं धारयितारः स्वदयन्तु देवा उभयानि हवींषि सोमं चेतराणि चेति वा तान्त्राणि चावापिकानि चेति वा ॥

ईळ ईट्टेः स्तुतिकर्मण इन्धतेर्वा । तस्यैषा भवति ॥ ७ ॥

आजुह्वान ईड्यो वन्द्यश्चा याह्यग्ने वसुभिः सजोषाः ।
त्वं देवानामसि यह्व होता स एनान्यक्षीषितो यजीयान् ॥

आहूयमान ईळितव्यो वन्दितव्यश्चायाह्यग्ने वसुभिः सहजोषणस्त्वं देवानामसि यह्व होता । यह्व इति महतो नामधेयं यातश्च हूतश्च भवति । स एनान्यक्षीषितो यजीयान् । इषितः प्रेषित इति वाधीष्ट इति वा यजीयान्यष्टृतरः ॥

बर्हिः परिबर्हणात् । तस्यैषा भवति ॥ ८ ॥

प्राचीनं बर्हिः प्रदिशा पृथिव्या वस्तोरस्या वृज्यते अग्रे अह्नाम् ।
वि उ प्रथते वितरं वरीयो देवेभ्यो अदितये स्योनम् ॥

प्राचीनं बर्हिः प्रदिशा पृथिव्या वसनायास्याः प्रवृज्यतेऽग्रेऽह्नां बर्हिः पूर्वाह्णे तद्विप्रथते वितरं वितीर्णतरमिति वा विस्तीर्णतरमिति वा वरीयो वरतरमुरुतरं वा देवेभ्यश्चादितये च स्योनम् । स्योनमिति सुखनाम स्यतेरवस्यन्त्येतत्सेवितव्यं भवतीति वा ॥

द्वारो जवतेर्वा द्रवतेर्वा वारयतेर्वा । तासामेषा भवति ॥ ९ ॥

व्यचस्वतीरुर्विया वि श्रयन्तां पतिभ्यो न जनयः शुम्भमानाः ।
देवीर्द्वारो बृहतीर्विश्वमिन्वा देवेभ्यो भवत सुप्रायणाः ॥

व्यञ्चनवत्य उरुत्वेन विश्रयन्तां पतिभ्य इव जाया ऊरू मैथुने धर्मे शुशोभिषमाणाः ।

वरतममङ्गमृत्र । देव्यो द्वारो बृहत्यो महत्यो विश्वमिन्वा विश्वमाभिरेतीति । यज्ञे गृहद्वार इति कात्थक्यो ऽग्निरिति शाकपूणिः ॥

उषासानक्तोषाश्च नक्ता चोषा व्याख्याता *) । नक्तेति रात्रिनामानक्ति भूतान्यवश्यायेनापि वा नक्ताव्यक्तवर्णा । तयोरेषा भवति ॥ १० ॥

आ सुष्वयन्ती यजते उपाके उषासानक्ता सदतां नि योनौ ।
दिव्ये योषणे बृहती सुरुक्मे अधि श्रियं शुक्रपिशं दधाने ॥

सेष्वीयमाणे इति वा सुष्वापयन्त्याविति वा सीदतामिति वा न्यासीदतामिति वा यज्ञिये उपक्रान्ते दिव्ये योषणे बृहत्यौ महत्यौ सुरुक्मे सुरोचने अधिदधाने शुक्रपेशसं श्रियम् । शुक्रं शोचतेर्ज्वलतिकर्मणः । पेश इति रूपनाम पिंशतेर्विपिशितं भवति ॥

दैव्या होतारा दैव्यौ होतारावयं चाग्निरसौ च मध्यमः । तयोरेषा भवति ॥ ११ ॥

दैव्या होतारा प्रथमा सुवाचा मिमाना यज्ञं मनुषो यजध्यै ।
प्रचोदयन्ता विदथेषु कारू प्राचीनं ज्योतिः प्रदिशा दिशन्ता ॥

दैव्यौ होतारौ प्रथमौ सुवाचौ निर्मिमानौ यज्ञं मनुष्यस्यमनुष्यस्य यजनाय । प्रचोदयमानौ यज्ञेषु कर्तारौ पूर्वस्यां दिशि यष्टव्यमिति प्रदिशन्तौ ॥

तिस्रो देवीस्तिस्रो देव्यः । तासामेषा भवति ॥ १२ ॥

आ नो यज्ञं भारती तूयमेत्विळा मनुष्वदिह चेतयन्ती ।
तिस्रो देवीर्बर्हिरेदं स्योनं सरस्वती स्वपसः सदन्तु ॥

ऐतु नो यज्ञं भारती क्षिप्रम् । भरत आदित्यस्तस्य भाः । इला च मनुष्यवदिह चेतयमाना तिस्रो देव्यो बर्हिरिदं सुखं सरस्वती च सुकर्माण आसीदन्तु ॥

त्वष्टा तूर्णमश्नुत इति नैरुक्तास्त्विषेर्वा स्याद् दीप्तिकर्मणस्त्वक्षतेर्वा स्यात्करोतिकर्मणः । तस्यैषा भवति ॥ १३ ॥

य इमे द्यावापृथिवी जनित्री रूपैरपिंशद्भुवनानि विश्वा ।
तमद्य होतरिषितो यजीयान्देवं त्वष्टारमिह यक्षि विद्वान् ॥

*) II, 18.

य इमे द्यावापृथिव्यौ जनयित्र्यौ रूपैरकरोद्भूतानि च सर्वाणि तमद्य होतरिषितो यजीयान्देवं त्वष्टारमिह यज विद्वान् । माध्यमिकस्त्वष्टेत्याहुर्मध्यमे च स्थाने समाम्नातो ऽग्निरिति शाकपूणिः ॥ तस्यैषापरा भवति ॥ १४ ॥

आविष्ट्यो वर्धते चारुरासु जिह्मानामूर्ध्वः स्वयशा उपस्थे ।
उभे त्वष्टुर्बिभ्यतुर्जायमानात्प्रतीची सिंहं प्रति जोषयेते ॥

आविरावेदनात्तत्थो वर्धते चारुरासु । चारु चरतेर्जिह्मं जिहीतेरूर्ध्व उच्छ्रितो भवति । स्वयशा आत्मयशा उपस्थ उपस्थाने । उभे त्वष्टुर्बिभ्यतुर्जायमानात् । प्रतीची सिंहं प्रति जोषयेते । द्यावापृथिव्याविति वाहोरात्रे इति वारणी इति वा प्रत्यक्ते सिंहं सहनं प्रत्यासेवेते ॥ १५ ॥

वनस्पतिर्व्याख्यातः*) । तस्यैषा भवति ॥ १६ ॥

उपावसृज त्मन्या समञ्जन्देवानां पाथ ऋतुथा हवींषि ।
वनस्पतिः शमिता देवो अग्निः स्वदन्तु हव्यं मधुना घृतेन ॥

उपावसृजात्मनात्मानं समञ्जन्देवानामन्नमृतावृतौ हवींषि कालेकाले । वनस्पतिः शमिता देवो अग्निरित्येते त्रयः स्वदयन्तु हव्यं मधुना च घृतेन च । तत्को वनस्पतिः । यूप इति कात्थक्यो ऽग्निरिति शाकपूणिः । तस्यैषापरा भवति ॥ १७ ॥

अञ्जन्ति त्वामध्वरे देवयन्तो वनस्पते मधुना दैव्येन ।
यदूर्ध्वस्तिष्ठा द्रविणेह धत्ताद्यद्वा क्षयो मातुरस्या उपस्थे ॥

अञ्जन्ति त्वामध्वरे देवान्कामयमाना वनस्पते मधुना दैव्येन च घृतेन च । यदूर्ध्वं स्थास्यसि द्रविणानि च नो दास्यसि यद्वा ते कृतः क्षयो मातुरस्या उपस्थ उपस्थाने । अग्निरिति शाकपूणिः । तस्यैषापरा भवति ॥ १८ ॥

देवेभ्यो वनस्पते हवींषि हिरण्यपर्ण प्रदिवस्ते अर्थम् ।
प्रदक्षिणिद्रशनया नियूय ऋतस्य वक्षि पथिभी रजिष्ठैः ॥

*) VIII, 3.

देवेभ्यो वनस्पते हवींषि हिरण्यपर्ण ऋतपर्णापि वोपमार्थे स्याद्धिरण्यवर्णपर्णेति प्रदिवस्ते अर्थं पुराणस्ते सो ऽर्थो यं ते प्रब्रूमो यज्ञस्य वह पथिभी रजिष्ठैर्ऋजुतमै रजस्वलतमैस्तपिष्ठतमैरिति वा । तस्यैषापरा भवति ॥ १९ ॥

वनस्पते रशनया नियूय पिष्टतमया वयुनानि विद्वान् ।
वह देवत्रा दिधिषो हवींषि प्र च दातारममृतेषु वोचः ॥

वनस्पते रशनया नियूय सुरूपतमया वयुनानि विद्वान्प्रज्ञानानि प्रज्ञानन्वह देवान्यज्ञे दातुर्हवींषि प्रब्रूहि च दातारममृतेषु देवेषु ॥

स्वाहाकृतयः स्वाहेत्येतत्सु आहेति वा स्वा वागाहेति वा स्वं प्राहेति वा स्वाहुतं हविर्जुहोतीति वा । तासामेषा भवति ॥ २० ॥

सद्यो जातो व्यमिमीत यज्ञमग्निर्देवानामभवत्पुरोगाः ।
अस्य होतुः प्रदिश्यृतस्य वाचि स्वाहाकृतं हविरदन्तु देवाः ॥

सद्यो जायमानो निरमिमीत यज्ञमग्निर्देवानामभवत्पुरोगाम्यस्य होतुः प्रदिश्यृतस्य वाच्यास्ये स्वाहाकृतं हविरदन्तु देवा इति यजन्ति ॥

इतीमा आप्रीदेवता अनुक्रान्ताः ॥ अथ किंदेवताः प्रयाजानुयाजाः । आग्नेया इत्येके ॥ २१ ॥

प्रयाजान्मे अनुयाजांश्च केवलानूर्जस्वन्तं हविषो दत्त भागम् ।
घृतं चापां पुरुषं चौषधीनामग्नेश्च दीर्घमायुरस्तु देवाः ॥
तव प्रयाजा अनुयाजाश्च केवल ऊर्जस्वन्तो हविषः सन्तु
भागाः ।
तवाग्ने यज्ञो३ ऽयमस्तु सर्वस्तुभ्यं नमन्तां प्रदिशश्चतस्रः ॥

आग्नेया वै प्रयाजा आग्नेया अनुयाजा इति च ब्राह्मणम् । छन्दोदेवता इत्यपरं छन्दांसि वै प्रयाजाश्छन्दांस्यनुयाजा इति च ब्राह्मणम् । ऋतुदेवता इत्यपरमृतवो वै प्रयाजा ऋतवो ऽनुयाजा इति च ब्राह्मणम् । पशुदेवता इत्यपरं पशवो वै प्रयाजाः पशवो ऽनुयाजा इति च ब्राह्मणम् । प्राणदेवता इत्यपरं प्राणा वै प्रयाजाः प्राणा वा

अनुयाजा इति च ब्राह्मणम् । आत्मदेवता इत्यपरमात्मा वै प्रयाजा आत्मा वा अनुयाजा इति च ब्राह्मणम् । आग्नेया इति तु स्थितिः । भक्तिमात्रमितरत् । किमर्थं पुनरिदमुच्यते । यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां मनसा ध्यायेद्वषट्करिष्यन्निति ह विज्ञायते ॥ तान्येतान्येकादशाप्रीसूक्तानि । तेषां वासिष्ठमात्रेयं वाध्र्यश्वं गार्त्समदमिति नाराशंसवन्ति मैधातिथं दैर्घतमसं प्रैषिकमित्युभयवन्त्यतो ऽ न्यानि तनूनपात्वन्ति ॥ २२ ॥

इत्यष्टमो ऽ ध्यायः

अथ यानि पृथिव्यायतनानि सत्त्वानि स्तुतिं लभन्ते तान्यतो ऽनुक्रमिष्यामः। तेषामश्वः प्रथमागामी भवति। अश्वो व्याख्यातः*)। तस्यैषा भवति॥ १ ॥**)

मा नो मित्रो वरुणो अर्यमायुरिन्द्र ऋभुक्षा मरुतः परि ख्यन्।
यद्वाजिनो देवजातस्य सप्तेः प्रवक्ष्यामो विदथे वीर्याणि॥

यद्वाजिनो देवैर्जातस्य सप्तेः सरणस्य प्रवक्ष्यामो यज्ञे विदथे वीर्याणि मा नस्त्वं मित्रश्च वरुणश्चार्यमा चायुश्च वायुरयन इन्द्रश्चोरुक्षयण ऋभूणां राजेति वा मरुतश्च परिख्यन्॥ शकुनिः शक्नोत्युन्नेतुमात्मानं शक्नोति नदितुमिति वा शक्नोति तकितुमिति वा सर्वतः शंकरो ऽस्त्विति वा शक्नोतेर्वा। तस्यैषा भवति॥ ३ ॥

कनिक्रदज्जनुषं प्रब्रुवाण इयर्ति वाचमरितेव नावम्।

---

*) II, 27. vgl. I, 12.

**) Die Handschriften geben hier folgendes Stück, welches aus dem Texte zu verweisen ist. Die Zahlbezeichnung der Abschnitte ist übrigens beibehalten.

अश्वो वोळ्हा सुखं रथं हसनामुपमन्त्रिणः।
शेपो रोमण्वन्तौ भेदौ वारिन्मण्डूक इच्छति
इन्द्रायेन्दो परि स्रव॥

अश्वो वोढा सुखं वोढा रथं वोढा। सुखमिति कल्याणनाम कल्याणं पुण्यं सुहितं भवति सुहितं गम्यतीति वा। हसेता वा पाता वा पालयिता वा। शेपमृच्छतीति वारि वारयति॥
मानो व्याख्यातस्तस्यैषा भवति॥ २ ॥

सुमङ्गलश्च शकुने भवासि मा त्वा काचिदभिभा विश्व्या विदत् ॥

यक्रन्दीक्रन्दन् प्रब्रुवाणो यथास्य शब्दस्तथा नामेरयति वाचमीरयतीव नावम्। सुमङ्गलश्च शकुने भव कल्याणमङ्गलः। मङ्गलं गिरतेर्गृणात्यर्थे गिरत्यनर्थानिति वाऽङ्गलमङ्गवन्मज्जयति पापकमिति नैरुक्ता मां गच्छत्विति वा। मा च त्वा काचिदभिभूतिः सर्वतो विदत्। गृत्समदमर्थमभ्युत्थितं कपिञ्जलोऽभिववाशे। तदभिवादिन्येषर्ग्भवति ॥ ४ ॥

भद्रं वद दक्षिणतो भद्रमुत्तरतो वद।
भद्रं पुरस्तान्नो वद भद्रं पश्चात्कपिञ्जलः ॥

इति सा निगदव्याख्याता। गृत्समदो गृत्समदनो गृत्स इति मेधाविनाम गृणातेः स्तुतिकर्मणः ॥

मण्डूका मज्जूका मज्जनान्मदतेर्वा मोदतिकर्मणो मन्दतेर्वा तृप्तिकर्मणः। मण्डयतेरिति वैयाकरणा मण्ड एषामोक इति वा मण्डो मदेर्वा मुदेर्वा। तेषामेषा भवति ॥ ५ ॥

संवत्सरं शशयाना ब्राह्मणा व्रतचारिणः।
वाचं पर्जन्यजिन्वितां प्र मण्डूका अवादिषुः ॥

संवत्सरं शिशयाना ब्राह्मणा व्रतचारिणोऽब्रुवाणा अपि वोपमार्थे स्याद् ब्राह्मणा इव व्रतचारिण इति वाचं पर्जन्यप्रीतां प्रावादिषुर्मण्डूकाः। वसिष्ठो वर्षकामः पर्जन्यं तुष्टाव तं मण्डूका अन्वमोदन्त स मण्डूकाननुमोदमानान्दृष्ट्वा तुष्टाव। तदभिवादिन्येषर्ग्भवति ॥ ६ ॥

उप प्र वद मण्डूकि वर्षमा वद तादुरि।
मध्ये ह्रदस्य प्लवस्व विगृह्य चतुरः पदः ॥

इति सा निगदव्याख्याता ॥

अक्षा अश्नुवत एनानिति वाभ्यश्नुवत एभिरिति वा। तेषामेषा भवति ॥ ७ ॥

प्रावेपा मा बृहतो मादयन्ति प्रवातेजा इरिणे वर्वृतानाः।
सोमस्येव मौजवतस्य भक्षो विभीदको जागृविर्मह्यमच्छान्॥

प्रवेपिणो मा महतो विभीदकस्य फलानि मादयन्ति प्रवातेजाः प्रवणेजा इरिणे वर्तमानाः। इरिणं निर्ऋणमृणातेरपार्णं भवत्यपरता अस्मादोषधय इति वा। सोमस्येव मौजवतस्य भक्षः। मौजवतो मूजवति जातो मूजवान्पर्वतो मुञ्जवान्मुञ्जो विमुच्यत इषीकयेषीकेषतेर्गतिकर्मण इयमपीतरेषीकैतस्मादेव। विभीदको विभेदनाज्जागृविर्जागरणान्मह्यमचच्छदत्। प्रशंसत्येनान्प्रथमया निन्दत्युत्तराभिर्ऋषेरक्षपरिद्यूनस्यैतदार्षं वेदयन्ते॥

ग्रावाणो हन्तेर्वा गृणातेर्वा गृह्णातेर्वा। तेषामेषा भवति॥ ८ ॥

प्रैते वदन्तु प्र वयं वदाम ग्रावभ्यो वाचं वदता वदद्भ्यः।
यदद्रयः पर्वताः साकमाशवः श्लोकं घोषं भरथेन्द्राय सोमिनः॥

प्रवदन्त्वेते प्रवदाम वयं ग्रावभ्यो वाचं वदत वदद्भ्यो यदद्रयः पर्वता अदरणीयाः सह सोममाशवः क्षिप्रकारिणः। श्लोकः शृणोतेर्घोषो घुष्यतेः। सोमिनो यूयं स्थेति वा सोमिनो गृहेष्विति वा॥

येन नराः प्रशस्यन्ते स नाराशंसो मन्त्रस्तस्यैषा भवति॥ ९ ॥

अमन्दान्स्तोमान्प्र भरे मनीषा सिन्धावधि क्षियतो भाव्यस्य।
यो मे सहस्रममिमीत सवानतूर्तो राजा श्रव इच्छमानः॥

अमन्दान्स्तोमानबालिशाननल्पान्वा। बालो बलवर्ती भर्तव्यो भवत्यम्बास्मा अलं भवतीति वाम्बास्मै बलं भवतीति वा बलो वा प्रतिषेधव्यवहितः। प्रभरे मनीषया मनस ईषया स्तुत्या प्रज्ञया वा सिन्धावधि निवसतो भावयव्यस्य राज्ञो यो मे सहस्रं निरमिमीत सवानतूर्तो राजातूर्ण इति वात्वरमाण इति वा प्रशंसामिच्छमानः॥१०॥

यज्ञसंयोगाद्राजा स्तुतिं लभेत राजसंयोगाद्युद्धोपकरणानि। तेषां रथः प्रथमगामी भवति। रथो रंहतेर्गतिकर्मणः स्थिरतेर्वा स्याद्विपरीतस्य रममाणोऽस्मिंस्तिष्ठतीति वा रपतेर्वा रसतेर्वा। तस्यैषा भवति॥ ११ ॥

वनस्पते वीड्वङ्गो हि भूया अस्मत्सखा प्रतरणः सुवीरः।
गोभिः संनद्धो असि वीळयस्वास्थाता ते जयतु जेत्वानि॥

वनस्पते दृढाङ्गो हि भवास्मत्सखा प्रतरणः सुवीरः कल्याणवीरो गोभिः संनद्धो असि वीळयस्वेति संस्तम्भस्वास्थाता ते जयतु जेतव्यानि ॥

दुन्दुभिरिति शब्दानुकरणं द्रुमो भिन्न इति वा दुन्दुभ्यतेर्वा स्याच्छब्दकर्मणः। तस्यैषा भवति ॥ १२ ॥

उप श्वासय पृथिवीमुत द्यां पुरुत्रा ते मनुतां विष्ठितं जगत्।
स दुन्दुभे सजूरिन्द्रेण देवैर्दूराद्दवीयो अप सेध शत्रून् ॥

उपश्वासय पृथिवीं च दिवं च बहुधा ते घोषं मन्यतां विष्ठितं स्थावरं जङ्गमं च यत्स दुन्दुभे सहजोषण इन्द्रेण च देवैश्च दूराद् दूरतरमपसेध शत्रून् ॥

इषुधिरिषूणां निधानम्। तस्यैषा भवति ॥ १३ ॥

बह्वीनां पिता बहुरस्य पुत्रश्चिश्चा कृणोति समनावगत्य।
इषुधिः सङ्काः पृतनाश्च सर्वाः पृष्ठे निनद्धो जयति प्रसूतः।

बह्वीनां पिता बहुरस्य पुत्र इतीषूनभिप्रेत्य प्रस्मयत इवापाव्रियमाणः शब्दानुकरणं वा। सङ्काः सचतेः सम्पूर्वाद्वा किरतेः। पृष्ठे निनद्धो जयति प्रसूत इति व्याख्यातम् *)॥

हस्तघ्नो हस्ते हन्यते। तस्यैषा भवति ॥ १४ ॥

अहिरिव भोगैः पर्येति बाहुं ज्याया हेतिं परिबाधमानः।
हस्तघ्नो विश्वा वयुनानि विद्वान्पुमान्पुमांसं परि पातु विश्वतः ॥

अहिरिव भोगैः परिवेष्टयति बाहुं ज्याया वधात्परित्रायमाणो हस्तघ्नः सर्वाणि प्रज्ञानानि प्रजानन्पुमान्पुरुमना भवति पुंसतेर्वा ॥

अभीशवो व्याख्याताः**)। तेषामेषा भवति ॥ १५ ॥

---

*) vergl. II, 5. **) III, 9.

रथे तिष्ठन्नयति वाजिनः पुरो यत्रयत्र कामयते सुषारथिः ।
अभीशूनां महिमानं पनायत मनः पश्चादनु यच्छन्ति रश्मयः ॥

रथे तिष्ठन्नयति वाजिनः पुरस्तात्सतो यत्रयत्र कामयते सुषारथिः कल्याणसारथिरभीशूनां महिमानं पूजयामि मनः पश्चात्सन्तोऽनुयच्छन्ति रश्मयः ॥

धनुर्धन्वतेर्गतिकर्मणो वधकर्मणो वा धन्वन्त्यस्मादिषवः । तस्यैषा भवति ॥ १६ ॥

धन्वना गा धन्वनाजिं जयेम धन्वना तीव्राः समदो जयेम ।
धनुः शत्रोरपकामं कृणोति धन्वना सर्वाः प्रदिशो जयेम ।

इति सा निगदव्याख्याता । समदः समदो वात्तेः सम्मदो वा मदतेः ॥

ज्या जयतेर्वा जिनातेर्वा प्रजावयतीषूनिति वा । तस्या एषा भवति ॥ १७ ॥

वक्ष्यन्तीवेदा गनीगन्ति कर्णं प्रियं सखायं परिषस्वजाना ।
योषेव शिङ्क्ते वितताधि धन्वञ्ज्या इयं समने पारयन्ती ॥

वक्ष्यन्तीवागच्छति कर्णं प्रियमिव सखायमिषुं परिष्वजमाना योषेव शिङ्क्ते शब्दं करोति वितताधि धनुषि ज्येयं समने संग्रामे पारयन्ती पारं नयन्ती ॥

इषुरीषतेर्गतिकर्मणो वधकर्मणो वा । तस्यैषा भवति ॥ १८ ॥

सुपर्णं वस्ते मृगो अस्या दन्तो गोभिः संनद्धा पतति प्रसूता ।
यत्रा नरः सं च वि च द्रवन्ति तत्रास्मभ्यमिषवः शर्म यंसन् ॥

सुपर्णं वस्त इति वाजानभिप्रेत्य मृगमयोऽस्या दन्तो मृगयतेर्वा गोभिः संनद्धा पतति प्रसूतेति व्याख्यातम्*) । यत्र नराः संद्रवन्ति च विद्रवन्ति च तत्रास्मभ्यमिषवः शर्म यच्छन्तु शरणं संग्रामेषु ॥

अश्वाजनीं कशेत्याहुः । कशा प्रकाशयति भयमश्वाय कृष्यतेर्वाणूभावाद्वाक्पुनः प्रकाशयत्यर्थान्खशया क्रोशतेर्वा । अश्वकशाया एषा भवति ॥ १९ ॥

---

*) II, 5.

आ जङ्घन्ति सान्वेषां जघनाँ उप जिघ्नते ।
अश्वाजनि प्रचेतसोऽश्वान्त्समत्सु चोदय ॥

आघ्नन्ति सानून्येषां सरणानि सक्थीनि । सक्थि सचतेरासक्तोऽस्मिन्कायः । जघनानि चोपघ्नन्ति । जघनं जङ्घन्यतेः । अश्वाजनि प्रचेतसः प्रवृद्धचेतसोऽश्वान्त्समत्सु समरणेषु संग्रामेषु चोदय ॥

उलूखलमुरुकरं वोर्ध्वखं वा । उरु मे कुर्वित्यब्रवीत्तदुलूखलमभवदुरुकरं चैतदुलूखलमित्याचक्षते परोक्षेणेति च ब्राह्मणम् । तस्यैषा भवति ॥ २० ॥

यच्चिद्धि त्वं गृहेगृह उलूखलक युज्यसे ।
इह द्युमत्तमं वद जयतामिव दुन्दुभिः ॥

इति सा निगदव्याख्याता ॥ २१ ॥

वृषभः प्रजां वर्षतीति वातिबृहति रेत इति वा तद्वृषकर्मा वर्षणाद्वृषभः । तस्यैषा भवति ॥ २२ ॥

न्यक्रन्दयन्नुपयन्त एनममेहयन्वृषभं मध्य आजेः ।
तेन सूभर्वं शतवत्सहस्रं गवां मुद्गलः प्रधने जिगाय ॥

न्यक्रन्दयन्नुपयन्त एनमिति व्याख्यातममेहयन्वृषभं मध्य आजेराजयनस्याजवनस्येति वा तेन तं सूभर्वं राजानम् (भर्वतिरत्तिकर्मा) तद्वा सूभर्वं सहस्रं गवां मुद्गलः प्रधने जिगाय । प्रधन इति संग्रामनाम प्रकीर्णान्यस्मिन्धनानि भवन्ति ॥

द्रुघणो द्रुममयो घनः । तत्रेतिहासमाचक्षते । मुद्गलो भार्म्यश्व ऋषिर्वृषभं च द्रुघणं च युक्त्वा संग्रामे व्यवहृत्याजिं जिगाय । तदभिवादिन्येषर्ग्भवति ॥ २३ ॥

इमं तं पश्य वृषभस्य युञ्जं काष्ठाया मध्ये द्रुघणं शयानम् ।
येन जिगाय शतवत्सहस्रं गवां मुद्गलः पृतनाज्येषु ॥

इमं तं पश्य वृषभस्य सहयुजं काष्ठाया मध्ये द्रुघणं शयानं येन जिगाय शतवत्सहस्रं गवां मुद्गलः पृतनाज्येषु । पृतनाज्यमिति संग्रामनाम पृतनानामजनाद्वाजयनाद्वा । मुद्गलो

मुद्गवान्मुद्गिलो वा मदनं गिलतीति वा मदंगिलो वा मुदंगिलो वा । भार्म्यश्वो भृम्यश्वस्य पुत्रो भृम्यश्वो भृमयो ऽ स्याश्वा अश्वभरणाद्वा ॥
पितुरित्यन्ननाम पातेर्वा पिबतेर्वा प्यायतेर्वा । तस्यैषा भवति ॥ २४ ॥

पितुं नु स्तोषं महो धर्माणं तविषीम् ।
यस्य त्रितो व्योजसा वृत्रं विपर्वमर्दयत् ॥

तं पितुं स्तौमि महतो धारयितारं बलस्य तविषीति बलनाम तवतेर्वा वृद्धिकर्मणो यस्य त्रित ओजसा बलेन त्रितस्त्रिस्थान इन्द्रो वृत्रं विपर्वाणं व्यर्दयति ॥
नद्यो व्याख्याताः*) । तासामेषा भवति ॥ २५ ॥

इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि स्तोमं सचता परुष्ण्या ।
असिक्न्या मरुद्वृधे वितस्तयार्जीकीये शृणुह्या सुषोमया ॥

इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि परुष्णि स्तोममासेवध्वमसिक्न्या च सह मरुद्वृधे वितस्तया चार्जीकीय आशृणुहि सुषोमया चेति समस्तार्थः । अथैकपदनिरुक्तम् । गङ्गा गमनाद्यमुना प्रयुवती गच्छतीति वा प्रवियुतं गच्छतीति वा । सरस्वती सर इत्युदकनाम सर्तेस्तद्वती । शुतुद्री शुद्राविणी क्षिप्रद्राविण्याशु तुन्नेव द्रवतीति वा । इरावतीं परुष्णीत्याहुः पर्ववती भास्वती कुटिलगामिनी । असिक्न्यशुक्लासिता सितमिति वर्णनाम तत्प्रतिषेधो ऽ सितम् । मरुद्वृधाः सर्वा नद्यो मरुत एना वर्धयन्ति । वितस्ताविदग्धा विवृद्धा महाकूला । आर्जीकीयां विपाडित्याहुर्ऋजूकप्रभवा वर्जुगामिनी वा । विपाड्विपाटनाद्वा विपाशनाद्वा विप्रापणाद्वा पाशा अस्यां व्यपाश्यन्त वसिष्ठस्य मुमूर्षतस्तस्माद्विपाडुच्यते पूर्वमासीदुरुञ्जिरा । सुषोमा सिन्धुर्यदेनामभिप्रसुवन्ति नद्यः सिन्धुः स्यन्दनात् ॥
आप आप्नोतेः । तासामेषा भवति ॥ २६ ॥

आपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता न ऊर्जे दधातन ।
महे रणाय चक्षसे ॥

---

*) II, 24.

आपो हि स्थ सुखभुवस्ता नोऽन्नाय धत्त महते च नो रणाय रमणीयाय च दर्शनाय ॥ ओषधय ओषद्धयन्तीति वौषत्येना धयन्तीति वा दोषं धयन्तीति वा । तासामेषा भवति ॥ २७ ॥

या ओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा ।
मनै नु बभ्रूणामहं शतं धामानि सप्त च ॥

या ओषधयः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रीणि युगानि पुरा मन्ये नु तद् बभ्रूणामहं बभ्रुवर्णानां हरणानां भरणानामिति वा शतं धामानि सप्त चेति । धामानि त्रयाणि भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मानीति । जन्मान्यत्राभिप्रेतानि सप्तशतं पुरुषस्य मर्मणां तेष्वेना दधतीति वा ॥

रात्रिर्व्याख्याता *) । तस्या एषा भवति ॥ २८ ॥

आ रात्रि पार्थिवं रजः पितुरप्रायि धामभिः ।
दिवः सदांसि बृहती वि तिष्ठस आ त्वेषं वर्तते तमः ॥

आपूपुरस्त्वं रात्रि पार्थिवं रजः स्थानैर्मध्यमस्य दिवः सदांसि बृहती महती वितिष्ठस आवर्तते त्वेषं तमो रजः ॥

अरण्यान्यरण्यस्य पत्न्यरण्यमपार्णं ग्रामादरमणं भवतीति वा । तस्या एषा भवति ॥ २९ ॥

अरण्यान्यरण्यान्यसौ या प्रेव नश्यसि ।
कथा ग्रामं न पृच्छसि न त्वा भीरिव विन्दती३ँ ॥

अरण्यानीत्येनामामन्त्रयते यासावरण्यानि वनानि पराचीव नश्यसि कथं ग्रामं न पृच्छसि न त्वा भीर्विन्दतीवेति । इवः परिभयार्थे वा ॥

श्रद्धा श्रद्धानात् । तस्या एषा भवति ॥ ३० ॥

श्रद्धयाग्निः समिध्यते श्रद्धया हूयते हविः ।
श्रद्धां भगस्य मूर्धनि वचसा वेदयामसि ॥

---

*) II, 18.

अच्छयाग्निः साधु समिध्यते अच्छया हविः साधु हूयते अच्छां भगस्य भागधेयस्य मूर्धनि प्रधानाङ्गे वचनेनावेदयामः ॥

पृथिवी व्याख्याता*) । तस्या एषा भवति ॥ ३१ ॥

स्योना पृथिवि भवानृक्षरा निवेशनी ।
यच्छा नः शर्म सप्रथः ॥

सुखा नः पृथिवि भवानृक्षरा निवेशन्यृक्षरः कण्टक ऋच्छतेः । कण्टकः कन्तपो वा कृन्ततेर्वा कण्टतेर्वा स्याद्गतिकर्मण उद्गततमो भवति । यच्छ नः शर्म शरणं सर्वतः पृथु ॥

अप्वा व्याख्याता**) । तस्या एषा भवति ॥ ३२ ॥

अमीषां चित्तं प्रतिलोभयन्ती गृहाणाङ्गान्यप्वे परेहि ।
अभि प्रेहि निर्दह हृत्सु शोकैरन्धेनामित्रास्तमसा सचन्ताम् ॥

अमीषां चित्तानि प्रज्ञानानि प्रतिलोभयमाना गृहाणाङ्गान्यप्वे परेह्यभिप्रेहि निर्दहैषां हृदयानि शोकैरन्धेनामित्रास्तमसा संसेव्यन्ताम् ॥

अग्नाय्यग्नेः पत्नी । तस्या एषा भवति ॥ ३३ ॥

इहेन्द्राणीमुप ह्वये वरुणानीं स्वस्तये ।
अग्नायीं सोमपीतये ॥

इति सा निगदव्याख्याता ॥ ३४ ॥

अथातोऽष्टौ द्वन्द्वानि ॥ उलूखलमुसले उलूखलं व्याख्यातम्***) । मुसलं मुहुः सरम् । तयोरेषा भवति ॥ ३५ ॥

आयजी वाजसातमा ता ह्युच्चा विजर्भृतः ।
हरी इवान्धांसि बप्सता ॥

आयष्टव्ये यज्ञानां संभक्ततमे ते ह्युच्चैर्विह्रियेते हरी इवान्नानि भुञ्जाने ॥

हविर्धाने हविषां निधाने । तयोरेषा भवति ॥ ३६ ॥

---

*) I, 13. 14. **) VI, 12.
***) IX, 20.

आ वामुपस्थमद्रुहा देवाः सीदन्तु यज्ञियाः ।
इहाद्य सोमपीतये ॥

आसीदन्तु वामुपस्थमुपस्थानमद्रोग्धव्ये इति वा यज्ञिया देवा यज्ञसंपादिन इहाद्य सोमपानाय ॥

द्यावापृथिव्यौ व्याख्याते *) । तयोरेषा भवति ॥ ३७ ॥

द्यावा नः पृथिवी इमं सिध्रमद्य दिविस्पृशम् ।
यज्ञं देवेषु यच्छताम् ॥

द्यावापृथिव्यौ न इमं साधनमद्य दिविस्पृशं यज्ञं देवेषु नियच्छताम् ॥

विपाट्छुतुद्र्यौ व्याख्याते **) । तयोरेषा भवति ॥ ३८ ॥

प्र पर्वतानामुशती उपस्थादश्वे इव विषिते हासमाने ।
गावेव शुभ्रे मातरा रिहाणे विपाट्छुतुद्री पयसा जवेते ॥

पर्वतानामुपस्थादुपस्थानादुशत्यौ कामयमाने अश्वे इव विमुक्ते इति वा विषण्णे इति वा हासमाने हासतिः स्पर्धायां हर्षमाणे वा । गावाविव शुभ्रे शोभने मातरौ संरिहाणे विपाट्छुतुद्र्यौ पयसा प्रजवेते ॥

आर्त्नी अर्तन्यौ वारण्यौ वारिषण्यौ वा । तयोरेषा भवति ॥ ३९ ॥

ते आचरन्ती समनेव योषा मातेव पुत्रं बिभृतामुपस्थे ।
अप शत्रून्विध्यतां संविदाने आर्त्नी इमे विष्फुरन्ती अमित्रान् ॥

ते आचरन्त्यौ समनसाविव योषे मातेव पुत्रं बिभृतामुपस्थ उपस्थानेऽपविध्यतां शत्रून्संविदाने आर्त्न्याविमे विघ्नत्यावमित्रान् ॥

शुनासीरौ शुनो वायुः शु एत्यन्तरिक्षे सीर आदित्यः सरणात् । तयोरेषा भवति ॥ ४० ॥

---

*) III, 22. I, 13. 14.

**) II, 24. IX, 26.

शुनासीराविमां वाचं जुषेथां यद्दिवि चक्रथुः पयः ।
तेनेमामुप सिञ्चतम् ॥

इति सा निगदव्याख्याता ॥

देवी जोष्ट्री देव्यौ जोषयित्र्यौ द्यावापृथिव्याविति वाहोरात्रे इति वा सस्यं च समा चेति कात्थक्यः । तयोरेष संप्रैषो भवति ॥ ४१ ॥

देवी जोष्ट्री वसुधिती ययोरन्याघा द्वेषांसि यूयवदान्या वक्षद्वसु वार्याणि यजमानाय वसुवने वसुधेयस्य वीताम् ।
यज ॥

देवी जोष्ट्री देव्यौ जोषयित्र्यौ वसुधिती वसुधान्यौ ययोरन्याघानि द्वेषांस्यवयावयत्यावहत्यन्या वसूनि वननीयानि यजमानाय वसुवननाय च वसुधानाय च वीतां पिबेतां कामयेतां वा । यजेति संप्रैषः ॥

देवी ऊर्जाहुती देव्या ऊर्जाह्वान्यौ द्यावापृथिव्याविति वाहोरात्रे इति वा सस्यं च समा चेति कात्थक्यः । तयोरेष संप्रैषो भवति ॥ ४२ ॥

देवी ऊर्जाहुती इषमूर्जमन्या वक्षत्सग्धिं सपीतिमन्या नवेन पूर्वं दयमानाः स्याम पुराणेन नवं तामूर्जमूर्जाहुती ऊर्जयमाने अधातां वसुवने वसुधेयस्य वीताम् । यज ॥

देवी ऊर्जाहुती देव्या ऊर्जाह्वान्यावन्नं च रसं चावहत्यावहत्यन्या सहजग्धिं च सहपीतिं चान्या नवेन पूर्वं दयमानाः स्याम पुराणेन नवं तामूर्जमूर्जाहुती ऊर्जयमाने अधातां वसुवननाय च वसुधानाय च वीतां पिबेतां कामयेतां वा । यजेति संप्रैषः ॥ ४३ ॥

इति नवमोऽध्यायः ॥

अथातो मध्यस्थाना देवताः । तासां वायुः प्रथमागामी भवति । वायुर्वातेर्वेतेर्वा स्याद्गतिकर्मणः । एतेरिति स्थौलाष्ठीविरनर्थको वकारः । तस्यैषा भवति ॥ १ ॥

वायवा याहि दर्शतेमे सोमा अरंकृताः ।
तेषां पाहि श्रुधी हवम् ॥

वायवायाहि दर्शनीयेमे सोमा अरंकृता अलंकृतास्तेषां पिब शृणु नो ह्वानमिति । कमन्यं मध्यमादेवमवक्ष्यत् । तस्यैषापरा भवति ॥ १ ॥

आसस्राणासः शवसानमच्छेन्द्रं सुचक्रे रथ्यासो अश्वाः ।
अभि श्रव ऋज्यन्तो वहेयुर्नू चिन्नु वायोरमृतं वि दस्येत् ॥

आससृवांसो ऽभिबलायमानमिन्द्रं कल्याणचक्रे रथे योगाय रथ्या अश्वा रथस्य वोढार ऋज्यन्त ऋजुगामिनो ऽन्नमभिवहेयुर्नवं च पुराणं च । श्रव इत्यन्ननाम श्रूयत इति सतः । वायोश्चास्य भक्षो यथा न विदस्येदिति । इन्द्रप्रधानेत्येके नैघण्टुकं वायुकर्मोभयप्रधानेत्यपरम् ॥

वरुणो वृणोतीति सतः । तस्यैषा भवति ॥ ३ ॥

नीचीनवारं वरुणः कवन्धं प्र ससर्ज रोदसी अन्तरिक्षम् ।
तेन विश्वस्य भुवनस्य राजा यवं न वृष्टिर्व्युनत्ति भूम ॥

नीचीनद्वारं वरुणः कवन्धं मेघम् । कवनमुदकं भवति तदस्मिन्धीयत उदकमपि कवन्धमुच्यते बन्धिरनिभृतत्वे कमनिभृतं च । प्रसृजति द्यावापृथिव्यौ चान्तरिक्षं च । महत्त्वेन तेन सर्वस्य भुवनस्य राजा यवमिव वृष्टिर्व्युनत्ति भूमिम् । तस्यैषापरा भवति ॥४॥

तमू षु समना गिरा पितॄणां च मन्मभिः ।
नाभाकस्य प्रशस्तिभिर्यः सिन्धूनामुपोदये सप्तस्वसा स मध्यमो नभन्तामन्यके समे ॥

तं स्वभिष्टौमि समानया गिरा गीत्या स्तुत्या पितॄणां च मननीयैः स्तोमैर्नाभाकस्य प्रशस्तिभिः । ऋषिर्नाभाको बभूव । यः स्यन्दमानानामासामपामुपोदये सप्तस्वसारमेनमाह वाग्भिः स मध्यम इति निरुच्यते ऽथैष एव भवति । नभन्तामन्यके समे । मा भूवन्नन्यके सर्वे ये नो द्विषन्ति दुर्धियः पापधियः पापसंकल्पाः ॥

रुद्रो रौतीति सतो रोरूयमाणो द्रवतीति वा रोदयतेर्वा । यदरुदत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वमिति काठकम् । यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वमिति हारिद्रविकम् । तस्यैषा भवति ॥ ५ ॥

इमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिरः क्षिप्रेषवे देवाय स्वधाव्ने ।
अषाळ्हाय सहमानाय वेधसे तिग्मायुधाय भरता शृणोतु नः ॥

इमा रुद्राय दृढधन्वने गिरः क्षिप्रेषवे देवायान्नवते ऽषाढायान्यैः सहमानाय विधात्रे तिग्मायुधाय भरत शृणोतु नस्तिग्मं तेजतेरुत्साहकर्मण आयुधमायोधनात् । तस्यैषापरा भवति ॥ ६ ॥

या ते दिद्युदवसृष्टा दिवस्परि क्ष्मया चरति परि सा वृणक्तु नः ।
सहस्रं ते स्वपिवात भेषजा मा नस्तोकेषु तनयेषु रीरिषः ॥

या ते दिद्युदवसृष्टा दिवस्परि दिवो ऽधि । दिद्युद् द्यतेर्वा द्युतेर्वा द्योततेर्वा । क्ष्मया चरति । क्ष्मा पृथिवी । तस्यां चरति तया चरति विक्ष्मापयन्ती चरतीति वा परिवृणक्तु नः सा । सहस्रं ते स्वाप्तवचन भैषज्यानि मा नस्त्वं पुत्रेषु च पौत्रेषु च रीरिषः । तोकं तुद्यतेस्तनयं तनोतेः ॥ अग्निरपि रुद्र उच्यते । तस्यैषा भवति ॥ ७ ॥

जराबोध तद्विविड्ढि विशेविशे यज्ञियाय ।
स्तोमं रुद्राय दृशीकम् ॥

जरा स्तुतिर्जरतेः स्तुतिकर्मणस्तां बोध तया बोधयितरिति वा तद्विविड्ढि तत्कुरु मनुष्यस्यमनुष्यस्य यजनाय । स्तोमं रुद्राय दर्शनीयम् ॥

इन्द्र इरां दृणातीति वेरां ददातीति वेरां दधातीति वेरां दारयत इति वेरां धारयत इति वेन्दवे द्रवतीति वेन्दौ रमत इति वेन्धे भूतानीति वा । तद्यदेनं प्राणैः समैन्धंस्तदिन्द्रस्येन्द्रत्वमिति विज्ञायते । इदं करणादित्याग्रायणः । इदं दर्शनादित्यौपमन्यवः । इन्दतेर्वैश्वर्यकर्मण इदञ्छत्रूणां दारयिता वा द्रावयिता वादरयिता च यज्वनाम् । तस्यैषा भवति ॥ ८ ॥

अर्दर्दरुत्समसृजो वि खानि त्वमर्णवान्बद्बधानाँ अरम्णाः ।
महान्तमिन्द्र पर्वतं वि यद्वः सृजो वि धारा अव दानवं हन् ॥

अदृणा उत्सम् । उत्स उत्सरणाद्वोत्सदनाद्वोत्स्यन्दनाद्वोनत्तेर्वा । व्यसृजो ऽस्य खानि त्वमर्णवानर्णस्वत एतान्माध्यमिकान्संस्त्यायान्बाबध्यमानानरम्णाः । रम्णातिः संयमनकर्मा विसर्जनकर्मा वा । महान्तमिन्द्र पर्वतं मेघं यद् व्यवृणोर्व्यसृजो ऽस्य धारा अवहन्नेनं दानवं दानकर्माणम् । तस्यैषापरा भवति ॥ ९ ॥

यो जात एव प्रथमो मनस्वान्देवो देवान्क्रतुना पर्यभूषत् ।
यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेतां नृम्णस्य मह्ना स जनास इन्द्रः ॥

यो जायमान एव प्रथमो मनस्वी देवो देवान्क्रतुना कर्मणा पर्यभवत्पर्यगृह्णात्पर्यरक्षदत्यक्रामदिति वा यस्य बलाद् द्यावापृथिव्यावप्यबिभीतां नृम्णस्य मह्ना बलस्य महत्त्वेन स जनास इन्द्र इत्यृषेर्दृष्टार्थस्य प्रीतिर्भवत्याख्यानसंयुक्ता ॥

पर्जन्यस्तृपेराद्यन्तविपरीतस्य तर्पयिता जन्यः परो जेता वा जनयिता वा प्रार्जयिता वा रसानाम् । तस्यैषा भवति ॥ १० ॥

वि वृक्षान्हन्त्युत हन्ति रक्षसो विश्वं बिभाय भुवनं
महावधात् ।
उतानागा ईषते वृष्ण्यावतो यत्पर्जन्यः स्तनयन्हन्ति दुष्कृतः ॥

विहन्ति वृक्षान्विहन्ति च रक्षांसि सर्वाणि चास्माद्भूतानि बिभ्यति महावधान्महा-

रूपस्य वधः। अप्रत्यनपराधो भीतः पलायते वर्धकर्मवतो यत्पर्जन्य स्तनयन्हन्ति दुष्कृतः पापकृतः॥

बृहस्पतिर्बृहतः पाता वा पालयिता वा। तस्यैषा भवति॥ ११ ॥

अश्नापिनद्धं मधु पर्यपश्यन्मत्स्यं न दीन उदनि क्षियन्तम्।
निष्टज्जभार चमसं न वृक्षाद्बृहस्पतिर्विरवेणा विकृत्य॥

अशनवता मेघेनापिनद्धं मधु पर्यपश्यन्मत्स्यमिव दीन उदके निवसन्तम्। निर्जहार तच्चमसमिव वृक्षाच्चमसः कस्माच्चमन्त्यस्मिन्निति। बृहस्पतिर्विरवेण शब्देन विकृत्य॥

ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मणः पाता वा पालयिता वा। तस्यैषा भवति॥ १२ ॥

अश्मास्यमवतं ब्रह्मणस्पतिर्मधुधारमभि यमोजसातृणत्।
तमेव विश्वे पपिरे स्वर्दृशो बहु साकं सिसिचुरुत्समुद्रिणम्॥

अश्नवन्तमास्यन्दनवन्तमवातितं ब्रह्मणस्पतिर्मधुधारमभि यमोजसा बलेनाभ्यतृणत्तमेव सर्वे पिबन्ति रश्मयः सूर्यदृशो बह्वेनं सह सिञ्चन्त्युत्समुद्रिणमुदकवन्तम्॥ १३ ॥

क्षेत्रस्य पतिः क्षेत्रं क्षियतेर्निवासकर्मणस्तस्य पाता वा पालयिता वा। तस्यैषा भवति॥ १४ ॥

क्षेत्रस्य पतिना वयं हितेनेव जयामसि।
गामश्वं पोषयित्न्वा स नो मृळातीदृशे॥

क्षेत्रस्य पतिना वयं सुहितेनेव जयामो गामश्वं पुष्टं पोषयितृ चाहरेति स नो मृलातीदृशे बलेन वा धनेन वा। मृलतिर्दानकर्मा। तस्यैषापरा भवति॥ १५ ॥

क्षेत्रस्य पते मधुमन्तमूर्मिं धेनुरिव पयो अस्मासु धुक्ष्व।
मधुश्चुतं घृतमिव सुपूतमृतस्य नः पतयो मृळयन्तु॥

क्षेत्रस्य पते मधुमन्तमूर्मिं धेनुरिव पयोऽस्मासु धुक्ष्वेति मधुश्चुतं घृतमिवोदकं सुपूतमृतस्य नः पातारो वा पालयितारो वा मृलयन्तु। मृलयतिरुपदयाकर्मा पूजाकर्मा वा। तद्यत्समान्यामृचि समानाभिव्याहारं भवति तज्जामि भवतीत्येकम्। मधुमन्तं

मधुश्चुतमिति यथा। यदेव समाने पादे समानाभिव्याहारं भवति तज्जामि भवतीत्यपरम्। हिरण्यरूपः स हिरण्यसंदृगिति यथा। यथा कथा च विशेषो ऽजामि भवतीत्यपरम्। मण्डूका इवोदकान्मण्डूका उदकादिवेति यथा॥

वास्तोष्पतिर्वास्तुर्वसतेर्निवासकर्मणस्तस्य पाता वा पालयिता वा। तस्यैषा भवति॥१६॥

अमीवहा वास्तोष्पते विश्वा रूपाण्याविशन्।
सखा सुशेव एधि नः॥

अभ्यमनहा वास्तोष्पते सर्वाणि रूपाण्याविशन्सखा नः सुसुखो भव। शेव इति सुखनाम शिष्यतेर्वकारो नामकरणो ऽन्तस्थान्तरोपलिङ्गी विभाषितगुणः शिवमित्यप्यस्य भवति। यद्यद्रूपं कामयते तत्तद् देवता भवति। रूपंरूपं मघवा बोभवीतीत्यपि निगमो भवति॥

वाचस्पतिर्वाचः पाता वा पालयिता वा। तस्यैषा भवति॥ १७॥

पुनरेहि वाचस्पते देवेन मनसा सह।
वसोष्पते नि रामय मय्येव तन्व१ं मम॥

इति सा निगदव्याख्याता॥

अपां नपात्तनूनप्त्रा व्याख्यातः*)। तस्यैषा भवति॥ १८॥

यो अनिध्मो दीदयदप्स्व१न्तर्यं विप्रास ईळते अध्वरेषु।
अपां नपान्मधुमतीरपो दा याभिरिन्द्रो वावृधे वीर्याय॥

यो ऽनिध्मो दीदयद् दीप्यते ऽभ्यन्तरमप्सु यं मेधाविन स्तुवन्ति यज्ञेषु सो ऽपां नपान्मधुमतीरपो देह्यभिषवाय याभिरिन्द्रो वर्धते वीर्याय वीरकर्मणे॥

यमो यच्छतीति सतः। तस्यैषा भवति॥ १९॥

परेयिवांसं प्रवतो महीरनु बहुभ्यः पन्थामनुपस्पशानम्।
वैवस्वतं संगमनं जनानां यमं राजानं हविषा दुवस्य॥

---

*) VIII, 5.

परेयिवांसं पर्यागतवन्तं प्रवत उद्वतो निवत इत्यवतिर्गतिकर्मा बहुभ्यः पन्थानमनुपस्पाशयमानम्। वैवस्वतं संगमनं जनानां यमं राजानं हविषा दुवस्येति। दुवस्यती राध्नोतिकर्मा। अग्निरपि यम उच्यते। तमेता ऋचो ऽनुप्रवदन्ति ॥ २० ॥

सेनेव सृष्टामं दधात्यस्तुर्न दिद्युत्त्वेषप्रतीका ॥
यमो ह जातो यमो जनित्वं जारः कनीनां पतिर्जनीनाम् ॥
तं वश्चराथा वयं वसत्यास्तं न गावो नक्षन्त इद्धम् ॥

इति द्विपदाः। सेनेव सृष्टा भयं वा बलं वा दधात्यस्तुरिव दिद्युत्त्वेषप्रतीका भयप्रतीका बलप्रतीका महाप्रतीका दीप्तप्रतीका वा ॥ यमो ह जात इन्द्रेण सह संगतः। यमाविहेहमातरेत्यपि निगमो भवति ॥ यम इव जातो यमो जनिष्यमाणो जारः कनीनां जरयिता कन्यानां पतिर्जनीनां पालयिता जायानाम्। तत्प्रधाना हि यज्ञसंयोगेन भवन्ति ॥ तृतीयो अग्निष्टे पतिरित्यपि निगमो भवति ॥ तं वश्चराथा चरन्त्या पश्वाहुत्या वसत्या च निवसन्त्यौषधाहुत्यास्तं यथा गाव आप्नुवन्ति तथाप्नुयामेद्धं समृद्धं भोगैः ॥
मित्रः प्रमीतेस्त्रायते संमिन्वानो द्रवतीति वा मेदयतेर्वा। तस्यैषा भवति ॥ २१ ॥

मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाणो मित्रो दाधार पृथिवीमुत द्याम्।
मित्रः कृष्टीरनिमिषाभि चष्टे मित्राय हव्यं घृतवज्जुहोत ॥

मित्रो जनानायातयति ब्रुवाणः शब्दं कुर्वन्मित्र एव धारयति पृथिवीं च दिवं च। मित्रः कृष्टीरनिमिषन्नभिविपश्यतीति। कृष्टय इति मनुष्यनाम कर्मवन्तो भवन्ति विकृष्टदेहा वा। मित्राय हव्यं घृतवज्जुहोतेति व्याख्यातम्। जुहोतिर्दानकर्मा ॥
कः कमनो वा क्रमणो वा सुखो वा। तस्यैषा भवति ॥ २२ ॥

हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्।
स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥

हिरण्यगर्भो हिरण्यमयो गर्भो हिरण्यमयो गर्भो ऽस्येति वा। गर्भो गृभेर्गृणात्यर्थे

गिरत्यनर्थानिति वा । यदा हि स्त्री गुणान्गृह्णाति गुणाश्चास्या गृह्यन्तेऽथ गर्भो भवति । समभवदग्रे भूतस्य जातः पतिरेको बभूव । स धारयति पृथिवीं च दिवं च । कस्मै देवाय हविषा विधेमेति व्याख्यातम् । विधतिर्दानकर्मा ॥

सरस्वान्व्याख्यातः*) तस्यैषा भवति ॥ २३ ॥

ये ते सरस्व ऊर्मयो मधुमन्तो घृतश्चुतः ।
तेभिर्नोऽविता भव ॥

इति सा निगदव्याख्याता ॥ २४ ॥

विश्वकर्मा सर्वस्य कर्ता । तस्यैषा भवति ॥ २५ ॥

विश्वकर्मा विमना आद्विहाया धाता विधाता परमोत संदृक् ।
तेषामिष्टानि समिषा मदन्ति यत्रा सप्तऋषीन्पर एकमाहुः ॥

विश्वकर्मा विभूतमना व्याप्ता धाता च विधाता च परमश्च संद्रष्टा भूतानां तेषामिष्टानि वा कान्तानि वा क्रान्तानि वा गतानि वा मतानि वा नतानि वाद्भिः सह संमोदन्ते यत्रैतानि सप्तऋषीणानि ज्योतींषि तेभ्यः पर आदित्यस्तान्येतस्मिन्नेकं भवन्तीत्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मं विश्वकर्मा विभूतमना व्याप्ता धाता च विधाता च परमश्च संदर्शयितेन्द्रियाणामेषामिष्टानि वा कान्तानि वा क्रान्तानि वा गतानि वा मतानि वा नतानि वान्नेन सह संमोदन्ते यत्रेमानि सप्तऋषीणानीन्द्रियाण्येभ्यः पर आत्मा तान्येतस्मिन्नेकं भवन्तीत्यात्मगतिमाचष्टे । तत्रेतिहासमाचक्षते विश्वकर्मा भौवनः सर्वमेधे सर्वाणि भूतानि जुहवांचकार स आत्मानमप्यन्ततो जुहवांचकार । तदभिवादिन्येषर्ग्भवति य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वदिति । तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ २६ ॥

विश्वकर्मन्हविषा वावृधानः स्वयं यजस्व पृथिवीमुत द्याम् ।
मुह्यन्त्वन्ये अभितो जनास इहास्माकं मघवा सूरिरस्तु ॥

*) vergl. II, 23.

विश्वकर्मन्हविषा वर्धमानः स्वयं यजस्व पृथिवीं च दिवं च मुह्यन्त्वन्ये अभितो जनाः सपत्ना इहास्माकं मघवा सूरिरस्तु प्रज्ञाता ॥

तार्क्ष्यस्त्वष्ट्रा व्याख्यातः*) । तीर्णे ऽन्तरिक्षे क्षियति तूर्णमर्थं रक्षत्यश्नोतेर्वा । तस्यैषा भवति ॥ २७ ॥

त्यमू षु वाजिनं देवजूतं सहावानं तरुतारं रथानाम् ।
अरिष्टनेमिं पृतनाजमाशुं स्वस्तये तार्क्ष्यमिहा हुवेम ॥

तं भृशमन्नवन्तं जूतिर्गतिः प्रीतिर्वा देवजूतं देवगतं देवप्रीतं वा सहस्वन्तं तारयितारं रथानामरिष्टनेमिं पृतनाजितमाशुं स्वस्तये तार्क्ष्यमिह ह्वयेमेति । कमन्यं मध्यमादेवमवक्ष्यत् । तस्यैषापरा भवति ॥ २८ ॥

सद्यश्चिद्यः शवसा पञ्च कृष्टीः सूर्य इव ज्योतिषापस्ततान ।
सहस्रसाः शतसा अस्य रंहिर्न स्मा वरन्ते युवतिं न शर्याम् ॥

सद्यो ऽपि यः शवसा बलेन तनोत्यपः सूर्य इव ज्योतिषा पञ्च मनुष्यजातानि सहस्रसानिनो शतसानिन्यस्य सा गतिर्न स्मैनां वारयन्ति प्रयुवतीमिव शरमयीमिषुम् ॥

मन्युर्मन्यतेर्दीप्तिकर्मणः क्रोधकर्मणो वधकर्मणो वा मन्युन्त्यस्मादिषवः । तस्यैषा भवति ॥ २९ ॥

त्वया मन्यो सरथमारुजन्तो हर्षमाणासो ऽधृषिता मरुत्वः ।
तिग्मेषव आयुधा संशिशाना अभि प्र यन्तु नरो अग्निरूपाः ॥

त्वया मन्यो सरथमारुह्य रुजन्तो हर्षमाणासो ऽधृषिता मरुत्वंस्तिग्मेषव आयुधानि संशिश्यमाना अभिप्रयन्तु नरो अग्निरूपा अग्निकर्माणः संनद्धाः कवचिन इति वा ॥

दधिक्रा व्याख्यातः**) । तस्यैषा भवति ॥ ३० ॥

आ दधिक्राः शवसा पञ्च कृष्टीः सूर्य इव ज्योतिषापस्ततान ।
सहस्रसाः शतसा वाज्यर्वा पृणक्तु मध्वा समिमा वचांसि ॥

---

*) VIII, 13. **) II, 27.

आतनोति दधिक्राः शवसा बलेनापः सूर्य इव ज्योतिषा पञ्च मनुष्यजातानि सहस्रसाः शतसा वाजी वेजनवानर्वैरणवान्संपृणक्तु नो मधुनोदकेन वचनानीमानीति । मधु धमतेर्विपरीतस्य ॥

सविता सर्वस्य प्रसविता । तस्यैषा भवति ॥ ३१ ॥

सविता यन्त्रैः पृथिवीमरम्णादस्कम्भने सविता द्यामदृंहत् ।
अश्वमिवाधुक्षद्धुनिमन्तरिक्षमतूर्ते बद्धं सविता समुद्रम् ॥

सविता यन्त्रैः पृथिवीमरमयदनारम्भणे ऽन्तरिक्षे सविता द्यामदृंहदश्वमिवाधुक्षद्धुनिमन्तरिक्षे मेघं बद्धमतूर्ते बद्धमतूर्ण इति वात्वरमाण इति वा सविता समुदितारमिति । कमन्यं मध्यमादेवमवक्ष्यत् । आदित्यो ऽपि सवितोच्यते । तथा च हैरण्यस्तूपे स्तुतो ऽर्चन्हिरण्यस्तूप ऋषिरिदं सूक्तं प्रोवाच तदभिवादिन्येषर्भवति ॥ ३२ ॥

हिरण्यस्तूपः सवितर्यथा त्वाङ्गिरसो जुह्वे वाजे अस्मिन् ।
एवा त्वार्चन्नवसे वन्दमानः सोमस्येवांशुं प्रति जागराहम् ।

हिरण्यस्तूपो हिरण्मयः स्तूपो हिरण्मयः स्तूपो ऽस्येति वा । स्तूपः स्त्यायतेः संघातः । सवितर्यथा त्वाङ्गिरसो जुह्वे वाजे ऽन्ने ऽस्मिन्नेवं त्वार्चन्नवनाय वन्दमानः सोमस्येवांशुं प्रतिजागर्म्यहम् ॥

त्वष्टा व्याख्यातः*) । तस्यैषा भवति ॥ ३३ ॥

देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपः पुपोष प्रजाः पुरुधा जजान ।
इमा च विश्वा भुवनान्यस्य महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥

देवस्त्वष्टा सविता सर्वरूपः पोषति प्रजा रसानुप्रदानेन बहुधा चेमा जनयतीमानि च सर्वाणि भूतान्युदकान्यस्य महच्चास्मै देवानामसुरत्वमेकं प्रज्ञावत्त्वं वानवत्त्वं वापि वासुरिति प्रज्ञानामास्यत्यनर्थानस्ताश्चास्यामर्था असुरत्वमादिलुप्तम् ॥

वातो वातीति सतः । तस्यैषा भवति ॥ ३४ ॥

---

*) VIII, 13.

वात आ वातु भेषजं शंभु मयोभु नो हृदे ।
प्र ण आयूंषि तारिषत् ॥

वात आवातु भेषज्यानि शंभु मयोभु च नो हृदयाय प्रवर्धयतु च न आयुः ॥
अग्निर्व्याख्यातः*) । तस्यैषा भवति ॥ ३५ ॥

प्रति त्यं चारुमध्वरं गोपीथाय प्र हूयसे ।
मरुद्भिरग्न आ गहि ॥

तं प्रति चारुमध्वरं सोमपानाय प्रहूयसे सोऽग्ने मरुद्भिः सहागच्छेति । कमन्यं मध्यमादेवमवक्ष्यत् । तस्यैषापरा भवति ॥ ३६ ॥

अभि त्वा पूर्वपीतये सृजामि सोम्यं मधु ।
मरुद्भिरग्न आ गहि ॥

अभिसृजामि त्वा पूर्वपीतये पूर्वपानाय सोम्यं मधु सोममयं सोऽग्ने मरुद्भिः सहागच्छेति ॥ ३७ ॥
वेनो वेनतेः कान्तिकर्मणः । तस्यैषा भवति ॥ ३८ ॥

अयं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भा ज्योतिर्जरायू रजसो विमाने ।
इममपां संगमे सूर्यस्य शिशुं न विप्रा मतिभी रिहन्ति ॥

अयं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भाः प्राष्टवर्णगर्भा आप इति वा ज्योतिर्जरायुर्ज्योतिरस्य जरायुस्थानीयं भवति । जरायु जरया गर्भस्य जरया यूयत इति वा । इममपां च संगमने सूर्यस्य च शिशुमिव विप्रा मतिभी रिहन्ति लिहन्ति स्तुवन्ति वर्धयन्ति पूजयन्तीति वा । शिशुः शंसनीयो भवति शिशीतेर्वा स्याद् दानकर्मणश्चिरलब्धो गर्भो भवति ॥
असुनीतिरसून्नयति । तस्यैषा भवति ॥ ३९ ॥

*) VII, 14.

असुनीते मनो अस्मासु धारय जीवातवे सु प्र तिरा न आयुः ।
रारन्धि नः सूर्यस्य संदृशि घृतेन त्वं तन्वं वर्धयस्व ॥

असुनीते मनो ऽस्मासु धारय चिरं जीवनाय प्रवर्धय च न आयू रन्धय च नः सूर्यस्य संदर्शनाय । रध्यतिर्वशगमने ऽपि दृश्यते । मा रधाम द्विषते सोम राजन्नित्यपि निगमो भवति । घृतेन त्वमात्मानं तन्वं वर्धयस्व ॥

ऋतो व्याख्यातः *) । तस्यैषा भवति ॥ ४० ॥

ऋतस्य हि शुरुधः सन्ति पूर्वीर्ऋतस्य धीतिर्वृजिनानि हन्ति ।
ऋतस्य श्लोको बधिरा ततर्द कर्णा बुधानः शुचमान आयोः ॥

ऋतस्य हि शुरुधः सन्ति पूर्वीर्ऋतस्य प्रज्ञा वर्जनीयानि हन्त्यृतस्य श्लोको बधिरस्यापि कर्णावातृणत्ति । बधिरो बद्धश्रोत्रः कर्णौ बोधयन्दीप्यमानश्चायोरयनस्य मनुष्यस्य ज्योतिषो वोदकस्य वा ॥

इन्दुरिन्धेरुनत्तेर्वा । तस्यैषा भवति ॥ ४१ ॥

प्र तद्वोचेयं भव्यायेन्दवे हव्यो न य इषवान्मन्म रेजति
रक्षोहा मन्म रेजति ।
स्वयं सो अस्मदा निदो वधैरजेत दुर्मतिम् ।
अव स्रवेदघशंसो ऽवतरम्
अव क्षुद्रमिव स्रवेत् ॥

प्रब्रवीमि तद्भव्यायेन्दवे हवनार्ह इव य इषवाननवान्कामवान्वा मननानि च नो रेजयति रक्षोहा च बलेन रेजयति । स्वयं सो ऽस्मदभिनिन्दितारं वधैरजेत दुर्मतिम् । अवस्रवेदघशंसस्ततश्चावतरं क्षुद्रमिवावस्रवेत् । अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते यथाहो दर्शनीयाहो दर्शनीयेति । तत्परुच्छेपस्य शीलम् । परुच्छेप ऋषिः पर्ववच्छेपः परुषिपरुषि शेपो ऽस्येति वा ॥

*) II, 25. III, 4. IV, 19. VI, 22.

इतीमानि सप्तविंशतिर्देवतानामधेयान्यनुक्रान्तानि । सूक्तभाञ्जि हविर्भाञ्जि । तेषामेतान्यहविर्भाञ्जि वेनो ऽ सुनीतिर्ऋत इन्दुः ॥

प्रजापतिः प्रजानां पाता वा पालयिता वा । तस्यैषा भवति ॥ ४२ ॥

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परि ता बभूव।
यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणाम्॥

प्रजापते न हि त्वदेतान्यन्यः सर्वाणि जातानि तानि परिबभूव । यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणामित्याशीः ॥

अहिर्व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ ४३ ॥

अब्जामुक्थैरहिं गृणीषे बुध्ने नदीनां रजःसु षीदन् ॥

अप्सुजामुक्थैरहिं गृणीषे बुध्ने नदीनां रजस्सूदकेषु षीदन् । बुध्नमन्तरिक्षं बद्धा अस्मिन्धृता आप इति वेदमपीतरद्बुध्नमेतस्मादेव बद्धा अस्मिन्धृताः प्राणा इति ॥ यो ऽ हिः स बुध्न्यो बुध्नमन्तरिक्षं तन्निवासात् । तस्यैषा भवति ॥ ४४ ॥

मा नो ऽ हिर्बुध्न्यो रिषे धान्मा यज्ञो अस्य स्रिधदृतायोः॥

मा च नो ऽ हिर्बुध्न्यो रेषणाय धान्मास्य यज्ञोश्च स्रिधद्यज्ञकामस्य ॥

सुपर्णो व्याख्यातः*) । तस्यैषा भवति ॥ ४५ ॥

एकः सुपर्णः स समुद्रमा विवेश स इदं विश्वं भुवनं वि चष्टे।
तं पाकेन मनसापश्यमन्तितस्तं माता रेळ्हि स उ रेळ्हि मातरम् ॥

एकः सुपर्णः स समुद्रमाविशति स इमानि सर्वाणि भूतान्यभिविपश्यति तं पाकेन मनसापश्यमन्तित । इत्यृषेर्दृष्टार्थस्य प्रीतिर्भवत्याख्यानसंयुक्ता । तं माता रेढि वागेषा माध्यमिका स उ मातरं रेढि ॥

पुरूरवा बहुधा रोरूयते । तस्यैषा भवति ॥ ४६ ॥

---

*) IV, 3. VII. 24.

सम॑स्मि॒ञ्जाय॑मान आसत॒ ग्ना उ॒तेम॑वर्धन्न॒द्य१॒ः स्वगू॑र्ताः ॥
म॒हे यत्त्वा॑ पुरूरवो॒ रणा॒यावर्ध॑यन्दस्यु॒हत्या॑य दे॒वाः ॥

समासतास्मिञ्जायमाने ग्ना गमनादापो देवपत्न्यो वापि चैनमवर्धयन्नद्यः स्वगूर्ताः स्वयंगामिन्यो महते च यत्त्वा पुरूरवो रणाय रमणीयाय संग्रामायावर्धयन्दस्युहत्याय च देवाः ॥ ४७ ॥

इति दशमोऽध्यायः ॥

श्येनो व्याख्यातः *)। तस्यैषा भवति ॥ १ ॥

आदाय श्येनो अभरत्सोमं सहस्रं सवाँ अयुतं च साकम्॥
अत्रा पुरंधिरजहादरातीर्मदे सोमस्य मूरा अमूरः ॥

आदाय श्येनो ऽहरत्सोमं सहस्रं सवानयुतं च सह सहस्रं साहस्रसाव्यमभिप्रेत्य तत्रायुतं सोमभक्षास्तत्संबन्धेनायुतं दक्षिणा इति वा । तत्र पुरंधिरजहादमित्रानदानानिति वा । मदे सोमस्य मूरा अमूर इति । ऐन्द्रे च सूक्ते सोमपानेन च स्तुतस्तस्मादिन्द्रं मन्यन्ते ॥

ओषधिः सोमः सुनोतेर्यदेनमभिषुण्वन्ति । बहुलमस्य नैघण्टुकं वृत्तमाश्चर्यमिव प्राधान्येन । तस्य पावमानीषु निदर्शनायोदाहरिष्यामः ॥ २ ॥

स्वादिष्ठया मदिष्ठया पवस्व सोम धारया ।
इन्द्राय पातवे सुतः ॥

इति सा निगदव्याख्याता । अथैषापरा भवति चन्द्रमसो वैतस्य वा ॥ ३ ॥

सोमं मन्यते पपिवान्यत्संपिंषन्त्योषधिम् ।
सोमं यं ब्रह्माणो विदुर्न तस्याश्नाति कश्चन ॥

सोमं मन्यते पपिवान्यत्संपिंषन्त्योषधिमिति वृथासुतमसोममाह सोमं यं ब्रह्माणो विदुरिति न तस्याश्नाति कश्चनायज्वेत्यधियज्ञम् । अथाधिदैवतं सोमं मन्यते पपिवान्यत्संपिंषन्त्योषधिमिति यजुःसुतमसोममाह सोमं यं ब्रह्माणो विदुश्चन्द्रमसं न तस्याश्नाति कश्चनादेव इति ॥ अथैषापरा भवति चन्द्रमसो वैतस्य वा ॥ ४ ॥

---

*) IV, 24.

यत्त्वा देव प्रपिबन्ति तत आ प्यायसे पुनः ।
वायुः सोमस्य रक्षिता समानां मास आकृतिः ॥

यत्त्वा देव प्रपिबन्ति तत आप्यायसे पुनरिति नाराशंसानभिप्रेत्य पूर्वपक्षापरपक्षाविति वा । वायुः सोमस्य रक्षिता वायुमस्य रक्षितारमाह साहचर्याद्रसहरणाद्वा समानां संवत्सराणां मास आकृतिः । सोमो रूपविशेषैरोषधिश्चन्द्रमा वा । चन्द्रमाश्चायन्द्रमति चन्द्रो माता चान्द्रं मानमस्येति वा । चन्द्रश्चन्दतेः कान्तिकर्मणश्चन्दनमित्यप्यस्य भवति चारु द्रमति चिरं द्रमति चमेर्वा पूर्वम् । चारु रुचेर्विपरीतस्य । तस्यैषा भवति ॥ ५ ॥

नवोनवो भवति जायमानोऽह्नां केतुरुषसामेत्यग्रम् ।
भागं देवेभ्यो वि दधात्यायन्प्र चन्द्रमास्तिरते दीर्घमायुः ॥

नवोनवो भवति जायमान इति पूर्वपक्षादिमभिप्रेत्याह्नां केतुरुषसामेत्यग्रमित्यपरपक्षान्तमभिप्रेत्य । आदित्यदैवतो द्वितीयः पाद इत्येके । भागं देवेभ्यो विदधात्यायन्नित्यर्धमासेज्यामभिप्रेत्य । प्रवर्धयते चन्द्रमा दीर्घमायुः ॥

मृत्युर्मारयतीति सतो मृतं च्यावयतीति वा शतबलाक्षो मौद्गल्यः । तस्यैषा भवति ॥ ६ ॥

परं मृत्यो अनु परेहि पन्थां यस्ते स्व इतरो देवयानात् ।
चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि मा नः प्रजां रीरिषो मोत
वीरान् ॥*)

---

*) **Die Handschriften schieben hier Folgendes ein:**
परं मृत्यो ध्रुवं मृत्यो ध्रुव परेहि मृत्यो कथितं तेन मत्यो मृतं च्यावयते भवति मृत्यो मदेर्वा मुदेर्वा । तेषामेषा भवति ॥ ७ ॥
त्वेषमित्था समरणं शिमीवतोरिन्द्राविष्णू सुतपा वा-
मुरुष्यति ।
या मर्त्याय प्रतिधीयमानमित्कृशानोरस्तुरसनामुरुष्यथः ॥
Vergl. zu IX, 2.

इति सा निगदव्याख्याता ॥

विश्वानरो व्याख्यातः *) । तस्यैषा भवति ॥ ८ ॥

प्र वो॑ म॒हे म॒न्दमा॑नाया॒न्धसोऽर्चा॑ वि॒श्वान॑राय विश्वा॒भुवे॑ ।
इन्द्र॑स्य॒ यस्य॒ सुम॑खं॒ सहो॒ महि॒ श्रवो॑ नृ॒म्णं च॒ रोद॑सी
सप॒र्यत॑: ॥

प्रार्चत यूयं स्तुतिं महतेऽन्धसोऽन्नस्य दात्रे मन्दमानाय मोदमानाय स्तूयमानाय शब्दायमानायेति वा विश्वानराय सर्वं विभूतायेन्द्रस्य यस्य प्रीतौ सुमहद् बलं महच्च श्रवणीयं यशो नृम्णं च बलं नृणतं द्यावापृथिव्यौ वः परिचरत इति । कमन्यं मध्यमादेवमवक्ष्यत् । तस्यैषापरा भवति ॥ ९ ॥

उदु॒ ज्योति॑र॒मृतं॑ वि॒श्वज॑न्यं वि॒श्वान॑रः सवि॒ता दे॒वो अ॑श्रेत् ।

उदशिश्रियज्ज्योतिरमृतं सर्वजन्यं विश्वानरः सविता देव इति ॥

धाता सर्वस्य विधाता । तस्यैषा भवति ॥ १० ॥

धा॒ता द॑दातु दा॒शुषे॒ प्राचीं॑ जी॒वातु॒मक्षि॑ताम् ।
व॒यं दे॒वस्य॑ धीमहि सुम॒तिं स॒त्यध॑र्मणः ॥

धाता ददातु दत्तवते प्रवृद्धां जीविकामनुपक्षीणां वयं देवस्य धीमहि सुमतिं कल्याणीं मतिं सत्यधर्मणः ॥

विधाता धात्रा व्याख्यातः । तस्यैष निपातो भवति बहुदेवतायामृचि ॥ ११ ॥

सोम॑स्य॒ राज्ञो॒ वरु॑णस्य॒ धर्म॑णि॒ बृह॒स्पते॒रनु॑मत्या उ॒ शर्म॑णि ।
तवा॒हम॒द्य म॑घव॒न्नुप॑स्तुतौ॒ धात॒र्विधा॑तः क॒लशाँ॑ अभक्षयम् ॥

इत्येताभिर्देवताभिरभिप्रसूतः सोमकलशानभक्षयमिति । कलशः कस्मात्कला अस्मिञ्छेरते मात्राः । कलिश्च कलाश्च किरतेर्विकीर्णमात्राः ॥ १२ ॥

अथातो मध्यस्थाना देवगणाः ॥ तेषां मरुतः प्रथमगामिनो भवन्ति । मरुतो मितराविणो वा मितरोचिनो वा महद्द्रवन्तीति वा । तेषामेषा भवति ॥ १३ ॥

---

*) VII, 21.

आ विद्युन्मद्भिर्मरुतः स्वर्कै रथेभिर्यात ऋष्टिमद्भिरश्वपर्णैः।
आ वर्षिष्ठया न इषा वयो न पप्तता सुमायाः ॥

विद्युन्मद्भिर्मरुतः स्वर्कैः स्वञ्चनैरिति वा स्वर्चनैरिति वा स्वर्चिर्भिरिति वा रथैरायात ऋष्टिमद्भिरश्वपर्णैरश्वपतनैर्वर्षिष्ठेन च नोऽन्नेन वय इवापतत सुमायाः कल्याणकर्माणो वा कल्याणप्रज्ञा वा ॥

रुद्रा व्याख्याताः*)। तेषामेषा भवति ॥ १४ ॥

आ रुद्रास इन्द्रवन्तः सजोषसो हिरण्यरथाः सुविताय गन्तन।
इयं वो अस्मत्प्रति हर्यते मतिस्तृष्णजे न दिव उत्सा उदन्यवे ॥

आगच्छत रुद्रा इन्द्रेण सहजोषणाः सुविताय कर्मणे इयं वोऽस्मदपि प्रतिकामयते मतिस्तृष्णज इव दिव उत्सा उदन्यवे। तृष्णक्तृष्यतेरुदन्युरुदन्यतेः ॥

ऋभव उरु भान्तीति वर्तेन भान्तीति वर्तेन भवन्तीति वा। तेषामेषा भवति ॥ १५ ॥

विष्ट्वी शमी तरणित्वेन वाघतो मर्तासः सन्तो अमृतत्वमानशुः।
सौधन्वना ऋभवः सूरचक्षसः संवत्सरे समपृच्यन्त धीतिभिः ॥

कृत्वा कर्माणि क्षिप्रत्वेन वोढारो मेधाविनो वा मर्तासः सन्तोऽमृतत्वमानशिरे सौधन्वना ऋभवः सूरख्याना वा सूरप्रज्ञा वा संवत्सरे समपृच्यन्त धीतिभिः कर्मभिः। ऋभुर्विभ्वा वाज इति सुधन्वन आङ्गिरसस्य त्रयः पुत्रा बभूवुस्तेषां प्रथमोत्तमाभ्यां बहुवन्निगमा भवन्ति न मध्यमेन। तदेतदृभोश्च बहुवचनेन चमसस्य च संस्तवेन बहूनि दशतयीषु सूक्तानि भवन्ति। आदित्यरश्मयोऽप्यृभव उच्यन्ते।

अगोह्यस्य यदसस्तना गृहे तदद्येदमृभवो नानु गच्छथ।

---

*) X, 5.

अगोस्म आदित्यो ऽगृह्णीयस्तस्य यदस्वपथ गृहे यावत्तत्र भवथ न तावदिह भवथेति ॥
अङ्गिरसो व्याख्याताः*) । तेषामेषा भवति ॥ १६ ॥

विरूपास इदृषयस्त इद्गम्भीरवेपसः ।
ते अङ्गिरसः सूनवस्ते अग्नेः परि जज्ञिरे ॥

बहुरूपा ऋषयस्ते गम्भीरकर्माणो वा गम्भीरप्रज्ञा वा ते ऽङ्गिरसः पुत्रास्ते ऽग्नेर-धिजज्ञिर इत्यग्निजन्म ॥
पितरो व्याख्याताः**) । तेषामेषा भवति ॥ १७ ॥

उदीरतामवर उत्परास उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः ।
असुं य ईयुरवृका ऋतज्ञास्ते नो ऽवन्तु पितरो हवेषु ॥

उदीरतामवर उदीरतां पर उदीरतां मध्यमाः पितरः सोम्याः सोमसंपादिनस्ते ऽसुं ये प्राणमन्वीयुरवृका अनमित्राः सत्यज्ञा वा यज्ञज्ञा वा ते न आगच्छन्तु पितरो ह्वानेषु। माध्यमिको यम इत्याहुस्तस्मान्माध्यमिकान्पितॄन्मन्यन्ते ॥
अङ्गिरसो व्याख्याताः पितरो व्याख्याता भृगवो व्याख्याताः । अथर्वाणो ऽथनवन्त-स्थर्वतिश्चरतिकर्मा तत्प्रतिषेधः । तेषामेषा साधारणा भवति ॥ १८ ॥

अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वा अथर्वाणो भृगवः सोम्यासः ।
तेषां वयं सुमतौ यज्ञियानामपि भद्रे सौमनसे स्याम ॥

अङ्गिरसो नः पितरो नवगतयो नवनीतगतयो वाथर्वाणो भृगवः सोम्याः सोमसंपा-दिनस्तेषां वयं सुमतौ कल्याण्यां मतौ यज्ञियानामपि चैषां भद्रे भन्दनीये भाजनवति वा कल्याणे मनसि स्यामेति। माध्यमिको देवगण इति नैरुक्ताः पितर इत्याख्यानम्। अथाप्यृषय स्तूयन्ते ॥ १९ ॥

---

*) III, 17.

**) Nach Durga oben IV, 21. Vergl. VII, 9.

सूर्यस्येव वक्षथो ज्योतिरेषां समुद्रस्येव महिमा गभीरः ।
वातस्येव प्रजवो नान्येन स्तोमो वसिष्ठा अन्वेतवे वः ॥

इति यथा ॥

आप्त्या आप्नोतेः । तेषामेष निपातो भवत्यैन्द्र्यामृचि ॥ २० ॥

स्तुषेय्यं पुरुवर्पसमृभ्वमिनतममाप्त्यमाप्त्यानाम् ।
आ दर्षते शवसा सप्त दानून्प्र साक्षते प्रतिमानानि भूरि ॥

स्तोतव्यं बहुरूपमुरुभूतमीश्वरतममाप्तव्यमाप्तव्यानामादृणाति यः शवसा बलेन सप्त दातॄनिति वा सप्त दानवानिति वा प्रसाक्षते प्रतिमानानि बहूनि । साक्षतिराप्नोतिकर्मा ॥ २१ ॥

अथातो मध्यस्थाना स्त्रियः । तासामदितिः प्रथमागामिनी भवति । अदितिर्व्याख्याता *) । तस्या एषा भवति ॥ २२ ॥

दक्षस्य वादिते जन्मनि व्रते राजाना मित्रावरुणा विवाससि ।
अतूर्तपन्थाः पुरुरथो अर्यमा सप्तहोता विषुरूपेषु जन्मसु ॥

दक्षस्य वादिते जन्मनि व्रते कर्मणि राजानौ मित्रावरुणौ परिचरसि । विवासतिः परिचर्यायां हविष्मानाविवासतीत्याशास्तेर्वा । अतूर्तपन्था अत्वरमाणपन्था बहुरथो ऽर्यमादित्यो ऽरीन्नियच्छति । सप्तहोता सप्तास्मै रश्मयो रसानभिसंनामयन्ति सप्तैनमृषयः स्तुवन्तीति वा विषमरूपेषु जन्मसु कर्मसूदयेषु । आदित्यो दक्ष इत्याहुरादित्यमध्ये च स्तुतो ऽदितिर्दाक्षायणी । अदितेर्दक्षो अजायत दक्षाद्वदितिः परीति च तत्कथमुपपद्येत । समानजन्मानौ स्यातामित्यपि वा देवधर्मेणेतरेतरजन्मानौ स्यातामितरेतरप्रकृती ॥ अग्निरप्यदितिरुच्यते । तस्यैषा भवति ॥ २३ ॥

---

*) IV, 22. 23.

यस्मै त्वं सुद्रविणो ददाशोऽनागास्त्वमदिते सर्वताता ।
यं भद्रेण शवसा चोदयासि प्रजावता राधसा ते स्याम ॥

यस्मै त्वं सुद्रविणो ददास्यनागास्त्वमनपराधत्वमदिते सर्वासु कर्मततिषु । आग आङ्पूर्वाद्गमेरेन एतेः किल्बिषं किल्भिदं सुकृतकर्मणो भयं कीर्तिमस्य भिनत्तीति वा । यं भद्रेण शवसा बलेन चोदयसि प्रजावता च राधसा धनेन ते वयमिह स्यामेति ॥

सरमा सरणात् । तस्या एषा भवति ॥ २४ ॥

किमिच्छन्ती सरमा प्रेदमानड् दूरे ह्यध्वा जगुरिः पराचैः ।
कास्मेहितिः का परितक्म्यासीत्कथं रसाया अतरः पयांसि ॥

किमिच्छन्ती सरमेदं प्रानट् दूरे ह्यध्वा जगुरिर्जङ्गम्यतेः पराञ्चनैरञ्चितः का तेऽस्मास्वर्थहितिरासीत्किं परितकनम् । परितक्म्या रात्रिः परित एनां तक्म । तक्मेत्युष्णनाम तकत इति सतः । कथं रसाया अतरः पयांसीति । रसा नदी रसतेः शब्दकर्मणः कथं रसानि तान्युदकानीति वा । देवशुनीन्द्रेण प्रहिता पणिभिरसुरैः समूद इत्याख्यानम् ॥

सरस्वती व्याख्याता*) तस्या एषा भवति ॥ २५ ॥

पावका नः सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीवती ।
यज्ञं वष्टु धियावसुः ॥

पावका नः सरस्वत्यन्नैरन्नवती यज्ञं वष्टु धियावसुः कर्मवसुः । तस्या एषापरा भवति ॥ २६ ॥

महो अर्णः सरस्वती प्र चेतयति केतुना ।
धियो विश्वा वि राजति ॥

महदर्णः सरस्वती प्रचेतयति प्रज्ञापयति केतुना कर्मणा प्रज्ञया वेमानि च सर्वाणि प्रज्ञानान्यभिविराजति । वागर्थेषु विधीयते तस्मान्माध्यमिकां वाचं मन्यन्ते ॥

वाग्व्याख्याता**) । तस्या एषा भवति ॥ २७ ॥

---

*) II, 23. **) II, 23.

यद्वाग्वदन्त्यविचेतनानि राष्ट्री देवानां निषसाद मन्द्रा ।
चतस्र ऊर्जं दुदुहे पयांसि क्व स्विदस्याः परमं जगाम ॥

यद्वाग्वदन्त्यविचेतनान्यविज्ञातानि राष्ट्री देवानां निषसाद मन्द्रा मदना । चतस्रो ऽनु दिश ऊर्जं दुदुहे पयांसि क्व स्विदस्याः परमं जगामेति यत्पृथिवीं गच्छतीति वा यदादित्यरश्मयो हरन्तीति वा । तस्या एषापरा भवति ॥ २८ ॥

देवीं वाचमजनयन्त देवास्तां विश्वरूपाः पशवो वदन्ति ।
सा नो मन्द्रेषमूर्जं दुहाना धेनुर्वागस्मानुप सुष्टुतैतु ॥

देवीं वाचमजनयन्त देवास्तां सर्वरूपाः पशवो वदन्ति व्यक्तवाचश्चाव्यक्तवाचश्च । सा नो मदनान्नं च रसं च दुहाना धेनुर्वागस्मानुपैतु सुष्टुता ॥

अनुमती राकेति देवपत्न्याविति नैरुक्ताः पौर्णमास्याविति याज्ञिका या पूर्वा पौर्णमासी सानुमतिर्योत्तरा सा राकेति विज्ञायते ॥

अनुमतिरनुमननात् । तस्या एषा भवति ॥ २९ ॥

अन्विदनुमते त्वं मन्यासै शं च नस्कृधि ।
क्रत्वे दक्षाय नो हिनु प्र ण आयूंषि तारिषः ॥

अनुमन्यस्वानुमते त्वं सुखं च नः कुर्वन्नं च नो ऽपत्याय धेहि प्रवर्धय च न आयुः ॥

राका रातेर्दानकर्मणः । तस्या एषा भवति ॥ ३० ॥

राकामहं सुहवां सुष्टुती हुवे शृणोतु नः सुभगा बोधतु त्मना ।
सीव्यत्वपः सूच्याच्छिद्यमानया ददातु वीरं शतदायमुक्थ्यम् ॥

राकामहं सुह्वानां सुष्टुत्या ह्वये शृणोतु नः सुभगा बोधत्वात्मना सीव्यत्वपः प्रजननकर्म सूच्याच्छिद्यमानया । सूची सीव्यतेः । ददातु वीरं शतप्रदमुक्थ्यं वक्तव्यप्रशंसम् ॥

सिनीवाली कुहूरिति देवपत्न्याविति नैरुक्ता अमावास्ये इति याज्ञिका या पूर्वामावास्या सा सिनीवाली योत्तरा सा कुहूरिति विज्ञायते ॥

सिनीवाली सिनमन्नं भवति सिनाति भूतानि वालं पर्व वृणोतेस्तस्मिन्नन्नवती वालिनी वा वालेनैवास्यामणुत्वाच्चन्द्रमाः सेवितव्यो भवतीति वा । तस्या एषा भवति ॥ ३१ ॥

सिनीवालि पृथुष्टुके या देवानामसि स्वसा ।
जुषस्व हव्यमाहुतं प्रजां देवि दिदिड्ढि नः ॥

सिनीवालि पृथुजघने । स्तुकः स्त्यायतेः संघातः पृथुकेशस्तुके पृथुस्तुके वा । या त्वं देवानामसि स्वसा । स्वसा सु असा स्वेषु सीदतीति वा । जुषस्व हव्यमदनं प्रजां च देवि दिश नः ॥

कुहूर्गूहतेः क्वाभूदिति वा क्व सती हूयत इति वा क्वाहुतं हविर्जुहोतीति वा । तस्या एषा भवति ॥ ३२ ॥

कुहूमहं सुवृतं विद्मनापसमस्मिन्यज्ञे सुहवां जोहवीमि ।
सा नो ददातु श्रवणं पितॄणां तस्यै ते देवि हविषा विधेम ॥

कुहूमहं सुवृतं विदितकर्माणामस्मिन्यज्ञे सुह्वानामाह्वये । सा नो ददातु श्रवणं पितॄणां पित्र्यं धनमिति वा पित्र्यं यश इति वा । तस्यै ते देवि हविषा विधेमेति व्याख्यातम् ॥

यमी व्याख्याता *) । तस्या एषा भवति ॥ ३३ ॥

अन्यमू षु त्वं यम्यन्य उ त्वां परि ष्वजाते लिबुजेव वृक्षम् ।
तस्य वा त्वं मन इच्छा स वा तवाधा कृणुष्व संविदं सुभद्राम् ॥

अन्यमेव हि त्वं यम्यन्यस्त्वां परिष्वङ्क्ष्यते लिबुजेव वृक्षं तस्य वा त्वं मन इच्छ स वा तवाधानेन कुरुष्व संविदं सुभद्रां कल्याणभद्राम् । यमी यमं चकमे तां प्रत्याचचक्ष इत्याख्यानम् ॥ ३४ ॥

उर्वशी व्याख्याता **) । तस्या एषा भवति ॥ ३५ ॥

---

*) X, 19.

**) V, 13.

विद्युन्न या पतन्ती दविद्योद्भरन्ती मे अप्या काम्यानि ।
जनिष्ठो अपो नर्यः सुजातः प्रोर्वशी तिरत दीर्घमायुः ॥

विद्युदिव या पतन्त्यद्योतत हरन्ती मे अप्या काम्यान्युदकान्यन्तरिक्षलोकस्य यदा नूनमयं जायेताद्भ्यो ऽध्यप इति नर्यो मनुष्यो नृभ्यो हितो नरापत्यमिति वा सुजातः सुजाततरो ऽथोर्वशी प्रवर्धयते दीर्घमायुः ॥

पृथिवी व्याख्याता*) । तस्या एषा भवति ॥ ३६ ॥

बळित्था पर्वतानां खिद्रं बिभर्षि पृथिवि ।
प्र या भूमिं प्रवत्वति मह्ना जिनोषि महिनि ॥

सत्यं त्वं पर्वतानां मेघानां खेदनं छेदनं भेदनं बलमत्र धारयसि पृथिवि प्रजिन्वसि या भूमिं प्रवणवति महत्त्वेन महतीत्युदकवतीति वा ॥

इन्द्राणीन्द्रस्य पत्नी । तस्या एषा भवति ॥ ३७ ॥

इन्द्राणीमासु नारिषु सुभगामहमश्रवम् ।
नह्यस्या अपरं चन जरसा मरते पतिः ।
विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥

इन्द्राणीमासु नारिषु सुभागामहमशृणवं नह्यस्या अपरामपि समां जरया म्रियते पतिः सर्वस्माद्य इन्द्र उत्तरस्तमेतद् ब्रूमः । तस्या एषापरा भवति ॥ ३८ ॥

नाहमिन्द्राणि रारण सख्युर्वृषाकपेर्ऋते ।
यस्येदमप्यं हविः प्रियं देवेषु गच्छति ।
विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥

नाहमिन्द्राणि रमे सख्युर्वृषाकपेर्ऋते यस्येदमप्यं हविरप्सु शृतमद्भिः संस्कृतमिति वा प्रियं देवेषु निगच्छति सर्वस्माद्य इन्द्र उत्तरस्तमेतद् ब्रूमः ॥

---

*) I, 13. 14. Vergl. 9, 31.

गौरी रोचतेर्ज्वलतिकर्मणो ऽयमपीतरो गौरो वर्ण एतस्मादेव प्रशस्यो भवति । तस्या एषा भवति ॥ ३९ ॥

गौरीर्मिमाय सलिलानि तक्षत्येकपदी द्विपदी सा चतुष्पदी ।
अष्टापदी नवपदी बभूवुषी सहस्राक्षरा परमे व्योमन् ॥

गौरीर्निर्मिमाय सलिलानि तक्षती कुर्वत्येकपदी मध्यमेन द्विपदी मध्यमेन चादित्येन च चतुष्पदी दिग्भिरष्टापदी दिग्भिश्चावान्तरदिग्भिश्च नवपदी दिग्भिश्चावान्तरदिग्भिश्चादित्येन च सहस्राक्षरा बहूदका परमे व्यवने । तस्या एषापरा भवति ॥ ४० ॥

तस्याः समुद्रा अधि वि क्षरन्ति तेन जीवन्ति प्रदिशश्चतस्रः ।
ततः क्षरत्यक्षरं तद्विश्वमुप जीवति ॥

तस्याः समुद्रा अधिविक्षरन्ति वर्षन्ति मेघास्तेन जीवन्ति दिगाश्रयाणि भूतानि ततः क्षरत्यक्षरमुदकं तत्सर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति ॥

गौर्व्याख्याता *) । तस्या एषा भवति ॥ ४१ ॥

गौरमीमेदनु वत्सं मिषन्तं मूर्धानं हिङ्ङकृणोन्मातवा उ ।
सृक्वाणं घर्ममभि वावशाना मिमाति मायुं पयते पयोभिः ॥

गौरन्वमीमेद्वत्सं निमिषन्तमनिमिषन्तमादित्यमिति वा मूर्धानमस्याभिहिङ्ङकरोन्मननाय सृक्वाणं सरणं घर्मं हरणमभिवावशाना मिमाति मायुं प्रप्यायते पयोभिः । मायुमिवादित्यमिति वा । वागेषा माध्यमिका घर्मधुगिति याज्ञिकाः ॥

धेनुर्धयतेर्वा धिनोतेर्वा । तस्या एषा भवति ॥ ४२ ॥

उप ह्वये सुदुघां धेनुमेतां सुहस्तो गोधुगुत दोहदेनाम् ।
श्रेष्ठं सवं सविता साविषन्नो ऽभीद्धो घर्मस्तदु षु प्र वोचम् ॥

उपह्वये सुदोहनां धेनुमेतां कल्याणहस्तो गोधुगपि च दोग्ध्येनाम् । श्रेष्ठं सवं सविता

*) II, 5.

सुनोतु न इत्येव हि अन्नः सर्वेषां सवानां यदुदकं यद्वा पयो यजुष्मदभीद्धो घर्मस्तं सुप्रब्रवीमि । वागेषा माध्यमिका घर्मधुगिति याज्ञिकाः ॥
अघ्न्याहन्तव्या भवत्यघघ्नीति वा । तस्या एषा भवति ॥ ४३ ॥

सूयवसाद्भगवती हि भूया अथो वयं भगवन्तः स्याम ।
अद्धि तृणमघ्न्ये विश्वदानीं पिब शुद्धमुदकमाचरन्ती ॥

सुयवसादिनी भगवती हि भवाथेदानीं वयं भगवन्तः स्यामाद्धि तृणमघ्न्ये सर्वदा पिब च शुद्धमुदकमाचरन्ती । तस्या एषापरा भवति ॥ ४४ ॥

हिङ्कृण्वती वसुपत्नी वसूनां वत्समिच्छन्ती मनसाभ्यागात् ।
दुहामश्विभ्यां पयो अघ्न्येयं सा वर्धतां महते सौभगाय ॥

इति सा निगदव्याख्याता ॥
पथ्या स्वस्तिः पन्था अन्तरिक्षं तन्निवासात् । तस्या एषा भवति ॥ ४५ ॥

स्वस्तिरिद्धि प्रपथे श्रेष्ठा रेक्णस्वत्यभि या वाममेति ।
सा नो अमा सो अरणे नि पातु स्वावेशा भवतु देवगोपा ॥

स्वस्तिरेव हि प्रपथे श्रेष्ठा रेक्णस्वती धनवत्यभ्येति या वसूनि वननीयानि सा नो अमा गृहे सा निरमणे सा निर्गमने पातु स्वावेशा भवतु देवी गोप्त्री देवान्गोपायत्विति देवा एनां गोपायन्त्विति वा ॥
उषा व्याख्याता*) । तस्या एषा भवति ॥ ४६ ॥

अपोषा अनसः सरत्संपिष्टादह बिभ्युषी ।
नि यत्सीं शिश्नथद्वृषा ॥

अपासरदुषा अनसः संपिष्टान्मेघाद् बिभ्युष्यनो वायुरनितेरपि वोपमार्थे स्यादनस इव शकटादिव । अनः शकटमानद्धमस्मिंश्चीवरमनितेर्वा स्याज्जीवनकर्मण उपजीवन्त्ये-

*) II, 18.

नन्मेघो ऽप्यन एतस्मादेव । यन्निरश्विण्वयदृषा वर्षिता मध्यमः । तस्या एषापरा भवति ॥ ४७ ॥

एतदस्या अनः शये सुसंपिष्टं विपाश्या ।
ससार सीं परावतः ॥

एतदस्या अन आशेते सुसंपिष्टमितरदिव विपाशि विमुक्तपाशि ससारोषाः परावतः प्रेरितवतः परागताद्वा ॥

इला व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ ४८ ॥

अभि न इळा यूथस्य माता स्मन्नदीभिरुर्वशी वा गृणातु ।
उर्वशी वा बृहद्दिवा गृणानाभ्यूर्ण्वाना प्रभृथस्यायोः ।
सिषक्तु न ऊर्जव्यस्य पुष्टेः ॥

अभिगृणातु न इला यूथस्य माता सर्वस्य माता स्मदभि नदीभिरुर्वशी वा गृणातूर्वशी वा बृहद्दिवा महद्दिवा गृणानाभ्यूर्ण्वाना प्रभृथस्य प्रभृतस्यायोरयनस्य मनुष्यस्य ज्योतिषो वोदकस्य वा सेवतां नो ऽन्नस्य पुष्टेः ॥

रोदसी रुद्रस्य पत्नी । तस्या एषा भवति ॥ ४९ ॥

रथं नु मारुतं वयं श्रवस्युमा हुवामहे ।
आ यस्मिन्तस्थौ सुरणानि बिभ्रती सचा मरुत्सु रोदसी ॥

रथं क्षिप्रं मारुतं मेघं वयं श्रवणीयमाह्वयामह आ यस्मिन्तस्थौ सुरमणीयान्युदकानि बिभ्रती सचा मरुद्भिः सह रोदसी ॥ ५० ॥

इत्येकादशो ऽध्यायः ॥

अथातो द्युस्थाना देवताः ॥ तासामश्विनौ प्रथमागामिनौ भवतः । अश्विनौ यद्व्यश्नुवाते सर्वं रसेनान्यो ज्योतिषान्यः । अश्वैरश्विनावित्यौर्णवाभः । तत्कावश्विनौ द्यावापृथिव्यावित्येके ऽहोरात्रावित्येके सूर्याचन्द्रमसावित्येके राजानौ पुण्यकृतावित्यैतिहासिकाः । तयोः काल ऊर्ध्वमर्धरात्रात्प्रकाशीभावस्यानुविष्टम्भमनु तमोभागो हि मध्यमो ज्योतिर्भाग आदित्यः । तयोरेषा भवति ॥ १ ॥

वसातिषु स्म चरथो ऽसितौ पेत्वाविव ।
कदेदमश्विना युवमभि देवाँ अगच्छतम् ॥

इति सा निगदव्याख्याता*) । तयोः समानकालयोः समानकर्मणोः संस्तुतप्राययोरसंस्तवेनैषो ऽर्धर्चो भवति । वासात्यो अन्य उच्यत उषः पुत्रस्तवान्य इति । तयोरेषापरा भवति ॥

इहेह जाता समवावशीतामरेपसा तन्वा नामभिः स्वैः ।
जिष्णुर्वामन्यः सुमखस्य सूरिर्दिवो अन्यः सुभगः पुत्र ऊहे ॥

इह चेह च जातौ संस्तूयेते पापेनालिप्यमानया तन्वा नामभिश्च स्वैर्जिष्णुर्वामन्यः सुमहतो बलस्येरयिता मध्यमो दिवो ऽन्यः सुभगः पुत्र ऊह्यत आदित्यः । तयोरेषापरा भवति ॥ ३ ॥

प्रातर्युजा वि बोधयाश्विनावेह गच्छताम् ।
अस्य सोमस्य पीतये ॥

---

*) Hier schieben die Handschriften der ausführlicheren Recension ein: वसातिषु स्म चरथो वसातयो रात्रयो वसन्ते स्मा इतरेतरात्रयो वसतेर्वा वहतेर्वासितौ पेत्वाविव । अपेत्वा वृत्रहणं सुरात्रयोः ।

प्रातर्योगिनो विबोधयाश्विनाविहागच्छतामस्य सोमस्य पानाय । तयोरेषापरा भवति ॥ ४ ॥

प्रातर्यजध्वमश्विना हिनोत न सायमस्ति देवया अजुष्टम् ।
उतान्यो अस्मद्यजते वि चावः पूर्वःपूर्वो यजमानो
वनीयान् ॥

प्रातर्यजध्वमश्विनौ प्रहिणुत न सायमस्ति देवेज्या अजुष्टमेतत् । अप्यन्योऽस्मद्यजते वि चावः । पूर्वःपूर्वो यजमानो वनीयान्वनयितृतमः । तयोः कालः सूर्योदयपर्यन्तस्तस्मिन्नन्या देवता ओप्यन्ते ॥

उषा वष्टेः कान्तिकर्मण उच्छतेरितरा माध्यमिका । तस्या एषा भवति ॥ ५ ॥

उषस्तच्चित्रमा भरास्मभ्यं वाजिनीवति ।
येन तोकं च तनयं च धामहे ॥

उषस्तच्चित्रं चायनीयं मंहनीयं धनमाहरास्मभ्यमन्नवति येन पुत्रांश्च पौत्रांश्च दधीमहि । तस्या एषापरा भवति ॥ ६ ॥

एता उ त्या उषसः केतुमक्रत पूर्वे अर्धे रजसो भानुमञ्जते ।
निष्कृण्वाना आयुधानीव धृष्णवः प्रति गावोऽरुषीर्यन्ति
मातरः ॥

एतास्ता उषसः केतुमकृषत प्रज्ञानमेकस्या एव पूजनार्थे बहुवचनं स्यात् । पूर्वेऽर्धेऽन्तरिक्षलोकस्य समञ्जते भानुना । निष्कृण्वाना आयुधानीव धृष्णवः । निरित्येष समित्येतस्य स्थाने । एमीदेषां निष्कृतं जारिणीवेत्यपि निगमो भवति । प्रति यन्ति गावो गमनादरुषीरारोचनान्मातरो भासो निर्मात्र्यः ॥

सूर्या सूर्यस्य पत्न्येषैवाभिसृष्टकालतमा । तस्या एषा भवति ॥ ७ ॥

सुकिंशुकं शल्मलिं विश्वरूपं हिरण्यवर्णं सुवृतं सुचक्रम् ।
आ रोह सूर्ये अमृतस्य लोकं स्योनं पत्ये वहतुं कृणुष्व ॥

सुकाशनं शल्मलं सर्वरूपमपि वोपमार्थे स्यात्सुकिंशुकमिव शल्मलिमिति । किंशुकं

क्रंशतेः प्रकाशयतिकर्मणः शल्मलिः सुशरो भवति शरवान्वा । आरोह सूर्ये अमृतस्य लोकमुदकस्य सुखं पत्ये वहतुं कृणुष्व । सविता सूर्यां प्रायच्छत्सोमाय राज्ञे प्रजापतये वेति च ब्राह्मणम् ॥

वृषाकपायी वृषाकपेः पत्न्येषैवाभिसृष्टकालतमा । तस्या एषा भवति ॥ ८ ॥

वृषाकपायि रेवति सुपुत्र आदु सुस्नुषे ।
घसत्त इन्द्र उक्षणः प्रियं काचित्करं हविर्
विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥

वृषाकपायि रेवति सुपुत्रे मध्यमेन सुस्नुषे माध्यमिकया वाचा । स्नुषा साधुसादिनीति वा साधुसानिनीति वा स्वपत्यं तत्सनोतीति वा । प्राश्नातु त इन्द्र उक्षण एतान्माध्यमिकान्संस्त्यायान् । उक्षण उक्षतेर्वृद्धिकर्मण उक्षन्त्युदकेनेति वा । प्रियं कुरुष्व सुखाचयकरं हविः सुखकरं हविः सर्वस्माद इन्द्र उत्तरस्तमेतद् ब्रूम आदित्यम् ॥

सरण्यूः सरणात् । तस्या एषा भवति ॥ ९ ॥

अपागूहन्नमृतां मर्त्येभ्यः कृत्वी सवर्णामददुर्विवस्वते ।
उताश्विनावभरद्यत्तदासीदजहादु द्वा मिथुना सरण्यूः ॥

अप्यगूहन्नमृतां मर्त्येभ्यः कृत्वी सवर्णामददुर्विवस्वतेऽप्यश्विनावभरद्यत्तदासीदजहाद् द्वौ मिथुनौ सरण्यूः । मध्यमं च माध्यमिकां च वाचमिति नैरुक्ता यमं च यमीं चेत्यैतिहासिकाः । तत्रेतिहासमाचक्षते । त्वाष्ट्री सरण्यूर्विवस्वत आदित्याद्यमौ मिथुनौ जनयांचकार । सा सवर्णामन्यां प्रतिनिधायाश्वं रूपं कृत्वा प्रदुद्राव स विवस्वानादित्य आश्वमेव रूपं कृत्वा तामनुसृत्य संबभूव ततोऽश्विनौ जज्ञाते सवर्णायां मनुः । तदभिवादिन्येषर्ग्भवति ॥ १० ॥

त्वष्टा दुहित्रे वहतुं कृणोतीतीदं विश्वं भुवनं समेति ।
यमस्य माता पर्युह्यमाना महो जाया विवस्वतो ननाश ।

त्वष्टा दुहितुर्वहनं करोतीतीदं विश्वं भुवनं समेतीमानि च सर्वाणि भूतान्यभिसमा-

गच्छन्ति यमस्य माता पर्युह्यमाना महतो जाया विवस्वतो ननाश । रात्रिरादित्यस्या-
दित्योदये ऽन्तर्धीयते ॥ ११ ॥

सविता व्याख्यातः*) । तस्य कालो यदा द्यौरपहततमस्काकीर्णरश्मिर्भवति । तस्यैषा
भवति ॥ १२ ॥

विश्वा रूपाणि प्रति मुञ्चते कविः प्रासावीद्भद्रं द्विपदे
चतुष्पदे ।
वि नाकमख्यत्सविता वरेण्यो ऽनु प्रयाणमुषसो वि राजति ॥

सर्वाणि प्रज्ञानानि प्रतिमुञ्चते मेधावी कविः क्रान्तदर्शनो भवति कवतेर्वा प्रसुवति भद्रं द्विपाद्भ्यश्च चतुष्पाद्भ्यश्च व्यचिख्यपन्नाकं सविता वरणीयः प्रयाणमनूषसो विराजति । अधोरामः सावित्र इति पशुसमाम्नाये विज्ञायते । कस्मात्सामान्यादित्यधस्तात्तद्वेलायां तमो भवत्येतस्मात्सामान्यादधस्ताद्रामो ऽधस्तात्कृष्णः कस्मात्सामान्यादित्यग्निं चित्वा न रामामुपेयात् । रामा रमणायोपेयते न धर्माय कृष्णजातीयैतस्मात्सामान्यात् । कृकवाकुः सावित्र इति पशुसमाम्नाये विज्ञायते । कस्मात्सामान्यादिति कालानुवादं परीत्य । कृकवाकोः पूर्वं शब्दानुकरणं वचेरुत्तरं ॥

भगो व्याख्यातः**) । तस्य कालः प्रागुत्सर्पणात् । तस्यैषा भवति ॥ १३ ॥

प्रातर्जितं भगमुग्रं हुवेम वयं पुत्रमदितेर्यो विधर्ता ।
आध्रश्चिद्यं मन्यमानस्तुरश्चिद्राजा चिद्यं भगं भक्षीत्याह ॥

प्रातर्जितं भगमुग्रं ह्वयेम वयं पुत्रमदितेर्यो विधारयिता सर्वस्याध्रश्चिद्यं मन्यमान आ-ध्याद्रुर्दरिद्रस्तुरश्चित्तुर इति यमनाम तरतेर्वा त्वरतेर्वा त्वरया तूर्णगतिर्यमो राजा चिद्यं भगं भक्षीत्याह । अन्धो भग इत्याहुरनुत्सृप्तो न दृश्यते । प्राशित्रमस्याक्षिणी निर्जघानेति च ब्राह्मणं जनं भगो गच्छतीति वा जनं गच्छत्यादित्य उदयेन ॥

सूर्यः सर्तेर्वा सुवतेर्वा स्वीर्यतेर्वा । तस्यैषा भवति ॥ १४ ॥

*) X, 31.
**) III, 16.

उदु त्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः ।
दृशे विश्वाय सूर्यम् ॥

उद्वहन्ति तं जातवेदसं रश्मयः केतवः सर्वेषां भूतानां दर्शनाय सूर्यमिति । कमन्यमादित्यादेवमवक्ष्यत् । तस्यैषापरा भवति ॥ १५ ॥

चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ।
आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च ॥

चायनीयं देवानामुदगमदनीकं ख्यानं मित्रस्य वरुणस्याग्नेश्चापूपुरद् द्यावापृथिव्यौ चान्तरिक्षं च महत्त्वेन तेन सूर्य आत्मा जङ्गमस्य च स्थावरस्य च ॥
अथ यद्रश्मिपोषं पुष्यति तत्पूषा भवति । तस्यैषा भवति ॥ १६ ॥

शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यद्विषुरूपे अहनी द्यौरिवासि ।
विश्वा हि माया अवसि स्वधावो भद्रा ते पूषन्निह रातिरस्तु ॥

शुक्रं ते अन्यल्लोहितं ते अन्यद्यजतं ते अन्यद्यज्ञियं ते अन्यद्विषमरूपे ते अहनी कर्म द्यौरिव चासि । सर्वाणि प्रज्ञानान्यवस्यन्नवन्भाजनवती ते पूषन्निह दत्तिरस्तु । तस्यैषापरा भवति ॥ १७ ॥

पथस्पथः परिपतिं वचस्या कामेन कृतो अभ्यानळर्कम् ।
स नो रासच्छुरुधश्चन्द्राग्रा धियंधियं सीषधाति प्र पूषा ॥

पथस्पथोऽधिपतिं वचनेन कामेन कृतोऽभ्यानडर्कमभ्यापन्नोऽर्कमिति वा । स नो ददातु चायनीयाग्राणि धनानि कर्मकर्म च नः प्रसाधयतु पूषेति ॥ अथ यद्विषितो भवति तद्विष्णुर्भवति । विष्णुर्विशतेर्वा व्यश्नोतेर्वा । तस्यैषा भवति ॥ १८ ॥

इदं विष्णुर्वि चक्रमे त्रेधा नि दधे पदम् ।
समूळ्हमस्य पांसुरे ॥

यदिदं किं च तद्विक्रमते विष्णुस्त्रिधा निधत्ते पदं त्रेधाभावाय पृथिव्यामन्तरिक्षे

दिवीति प्राकपूर्णिः। समारोहणे विष्णुपदे गयशिरसीत्यौर्णवाभः। समूढमस्य पांसुरे प्यायने ऽन्तरिक्षे पदं न दृश्यते। अपि वोपमार्थे स्यात्समूढमस्य पांसुल इव पदं न दृश्यत इति। पांसवः पादैः सूयन्त इति वा पन्नाः शेरत इति वा पंसनीया भवन्तीति वा ॥ १९ ॥

विश्वानरो व्याख्यातः*)। तस्यैष निपातो भवत्यैन्द्र्यामृचि ॥ २० ॥

विश्वानरस्य वस्पतिमनानतस्य शवसः।
एवैश्च चर्षणीनामूती हुवे रथानाम् ॥

विश्वानरस्यादित्यस्यानानतस्य शवसो महतो बलस्यैवैश्च कामैरयनैरवनैर्वा चर्षणीनां मनुष्याणामूत्या च यथा रथानामिन्द्रमस्मिन्यज्ञे ह्वयामि ॥

वरुणो व्याख्यातः**)। तस्यैषा भवति ॥ २१ ॥

येना पावक चक्षसा भुरण्यन्तं जनाँ अनु।
त्वं वरुण पश्यसि ॥

भुरण्युरिति क्षिप्रनाम भुरण्युः शकुनिर्भूरिमध्वानं नयति स्वर्गस्य लोकस्यापि वोढा तत्संपाती भुरण्युरनेन पावक ख्यानेन भुरण्यन्तं जनाँ अनु त्वं वरुण पश्यसि। तत्र वयं स्तुम इति वाक्यशेषो ऽपि वोत्तरस्याम् ॥ २२ ॥

येना पावक चक्षसा भुरण्यन्तं जनाँ अनु।
त्वं वरुण पश्यसि ॥
वि द्यामेषि रजस्पृथ्वहा मिमानो अक्तुभिः।
पश्यञ्जन्मानि सूर्य ॥

व्येषि द्यां रजश्च पृथु महान्तल्लोकमहानि च मिमानो ऽक्तुभी रात्रिभिः सह पश्यञ्जन्मानि जातानि सूर्य। अपि वा पूर्वस्याम् ॥ २३ ॥

---

*) VII, 21.
**) X, 3.

येना पावक चक्षसा भुरण्यन्तं जनाँ अनु ।
त्वं वरुण पश्यसि ॥
प्रत्यङ्देवानां विशः प्रत्यङ्ङुदेषि मानुषान् ।
प्रत्यङ्विश्वं स्वर्दृशे ॥

प्रत्यङ्ङिदं सर्वमुदेषि*) प्रत्यङ्ङिदं सर्वमभिविपश्यसीति । अपि वैतस्यामेव ॥ २४ ॥

येना पावक चक्षसा भुरण्यन्तं जनाँ अनु ।
त्वं वरुण पश्यसि ॥

तेन नो जनानभिविपश्यसि ॥

केशी केशा रश्मयस्तैस्तद्वान्भवति काशनाद्वा प्रकाशनाद्वा । तस्यैषा भवति ॥ २५ ॥

केश्य१ग्निं केशी विषं केशी बिभर्ति रोदसी ।
केशी विश्वं स्वर्दृशे केशीदं ज्योतिरुच्यते ॥

केश्यग्निं च विषं च । विषमित्युदकनाम विष्णातेर्विपूर्वस्य स्नातेः शुद्ध्यर्थस्य विपूर्वस्य वा सचतेः । द्यावापृथिव्यौ च धारयति । केशीदं सर्वमिदमभिविपश्यति केशीदं ज्योतिरुच्यत इत्यादित्यमाह । अथाप्येते इतरे ज्योतिषी केशिनी उच्येते धूमेनाग्नी रजसा च मध्यमः । तेषामेषा साधारणा भवति ॥ २६ ॥

त्रयः केशिन ऋतुथा वि चक्षते संवत्सरे वपत एक एषाम् ।
विश्वमेको अभि चष्टे शचीभिर्ध्राजिरेकस्य ददृशे न रूपम् ॥

त्रयः केशिन ऋतुथा विचक्षते कालेकाले ऽभिविपश्यन्ति संवत्सरे वपत एक एषामित्यग्निः पृथिवीं दहति । सर्वमेको ऽभिविपश्यति कर्मभिरादित्यो गतिरेकस्य दृश्यते

---

*) In den Handschriften der ausführlicheren Recension wird ungehörig eingeschoben: प्रत्यङ्ङिदं ज्योतिरुच्यते । die kürzere lässt auch die unmittelbar vorangehenden Worte weg.

न रूपं मध्यमस्य ॥ अथ यद्रश्मिभिरभिप्रकम्पयन्नेति तद्वृषाकपिर्भवति वृषाकम्पनः । तस्यैषा भवति ॥ २७ ॥

पुनरेहि वृषाकपे सुविता कल्पयावहै ।
य एष स्वप्ननंशनो ऽस्तमेषि पथा पुनः ।
विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥

पुनरेहि वृषाकपे सुप्रसृतानि वः कर्माणि कल्पयावहै य एष स्वप्ननंशनः स्वप्नान्नाशयस्यादित्य उदयेन सो ऽस्तमेषि पथा पुनः । सर्वस्माद्य इन्द्र उत्तरस्तमेतद् ब्रूम आदित्यम् ॥

यमो व्याख्यातः *) । तस्यैषा भवति ॥ २८ ॥

यस्मिन्वृक्षे सुपलाशे देवैः संपिबते यमः ।
अत्रा नो विश्पतिः पिता पुराणाँ अनु वेनति ॥

यस्मिन्वृक्षे सुपलाशे स्थाने वृतक्षये वापि वोपमार्थे स्याद्वृक्ष इव सुपलाश इति । वृक्षो व्रश्चनात्पलाशं पलाशनात् । देवैः संगच्छते यमो रश्मिभिरादित्यस्तत्र नः सर्वस्य पाता वा पालयिता वा पुराणाननुकामयेत ॥

अज एकपादजन एकः पाद एकेन पादेन पातीति वैकेन पादेन पिबतीति वैको ऽस्य पाद इति वा । एकं पादं नोत्खिदतीत्यपि निगमो भवति । तस्यैष निपातो भवति वैश्वदेव्यामृचि ॥ २९ ॥

पावीरवी तन्यतुरेकपादजो दिवो धर्ता सिन्धुरापः समुद्रियः ।
विश्वे देवासः शृणवन्वचांसि मे सरस्वती सह धीभिः पुरंध्या ॥

पविः शल्यो भवति यद्विपुनाति कायं तद्वत्पवीरमायुधं तद्वानिन्द्रः पवीरवान् । अतितस्थौ पवीरवानित्यपि निगमो भवति । तद्देवता वाक्पावीरवी पावीरवी च

*) X, 19.

दिव्या वाक्। तन्यतुस्तनित्री वाचोऽन्यस्याः। अजश्चैकपाद् दिवो धारयिता सिन्धुश्चापश्च समुद्रियाश्च सर्वे च देवाः सरस्वती च सह पुरन्ध्या स्तुत्या प्रयुक्तानि धीभिः कर्मभिर्युक्तानि शृण्वन्तु वचनानीमानीति॥

पृथिवी व्याख्याता*)। तस्या एष निपातो भवत्यैन्द्राग्न्यामृचि॥ ३०॥

यदिन्द्राग्नी परमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्यामवमस्यामुत स्थः।
अतः परि वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिबतं सुतस्य॥

इति सा निगदव्याख्याता॥

समुद्रो व्याख्यातः**)। तस्यैष निपातो भवति पावमान्यामृचि॥ ३१॥

पवित्रवन्तः परि वाचमासते पितैषां प्रत्नो अभि रक्षति व्रतम्।
महः समुद्रं वरुणस्तिरो दधे धीरा इच्छेकुर्धरुणेष्वारभम्॥

पवित्रवन्तो रश्मिवन्तो माध्यमिका देवगणाः पर्यासते माध्यमिकां वाचं पितैषां प्रत्नः पुराणोऽभिरक्षति व्रतं कर्म। महः समुद्रं वरुणस्तिरोऽन्तर्दधात्यथ धीराः प्राश्नुवन्ति धरुणेषूदकेषु कर्मणा आरभमारब्धुम्॥ अज एकपाद् व्याख्यातः पृथिवी व्याख्याता समुद्रो व्याख्यातः। तेषामेष निपातो भवत्यपरस्यां बहुदेवतायामृचि॥ ३२॥

उत नोऽहिर्बुध्न्यः शृणोत्वज एकपात्पृथिवी समुद्रः।
विश्वे देवा ऋतावृधो हुवाना स्तुता मन्त्राः कविशस्ता अवन्तु॥

अपि च नोऽहिर्बुध्न्यः शृणोत्वजश्चैकपात्पृथिवी च समुद्रश्च सर्वे च देवाः सत्यवृधो वा यज्ञवृधो वा हूयमाना मन्त्रैः स्तुता मन्त्राः कविशस्ता अवन्तु मेधाविशस्ताः।

*) I, 13. 14. vgl. IX, 31. XI, 36.
**) II, 10.

दध्यङ् प्रत्यक्तो ध्यानमिति वा प्रत्यक्तमस्मिन्ध्यानमिति वा । अथर्वा व्याख्यातः*) । मनुर्मननात् । तेषामेष निपातो भवत्यैन्द्र्यामृचि ॥ ३३ ॥

यामथर्वा मनुष्पिता दध्यङ् धियमत्नत ।
तस्मिन्ब्रह्माणि पूर्वथेन्द्र उक्था समग्मतार्चन्ननु स्वराज्यम् ॥

यामथर्वा च मनुश्च पिता मानवानां दध्यङ् च धियमतनिषत तस्मिन्ब्रह्माणि कर्माणि पूर्वेन्द्र उक्थानि च संगच्छन्तामर्चन्यो ऽनूपास्ते स्वाराज्यम् ॥ ३४ ॥

अथातो द्युस्थाना देवगणाः । तेषामादित्याः प्रथमागामिनो भवन्ति । आदित्या व्याख्याताः**) । तेषामेषा भवति ॥ ३५ ॥

इमा गिर आदित्येभ्यो घृतस्नूः सनाद्राजभ्यो जुह्वा जुहोमि ।
शृणोतु मित्रो अर्यमा भगो नस्तुविजातो वरुणो दक्षो अंशः ॥

घृतस्नूर्घृतप्रस्नाविन्यो घृतप्रस्नाविषयो घृतसानिन्यो घृतसारिण्य इति वाहुतीरादित्येभ्यश्चिरं जुह्वा जुहोमि चिरं राजभ्य इति वा शृणोतु न इमा गिरो मित्रश्चार्यमा च भगश्च बहुजातश्च धाता दक्षो वरुणोऽंशश्च । अंशोऽंशुना व्याख्यातः ॥

सप्त ऋषयो व्याख्याताः***) । तेषामेषा भवति ॥ ३६ ॥

सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे सप्त रक्षन्ति सदमप्रमादम् ।
सप्तापः स्वपतो लोकमीयुस्तत्र जागृतो अस्वप्नजौ सत्रसदौ च देवौ ॥

सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे रश्मय आदित्ये सप्त रक्षन्ति सदमप्रमादं संवत्सरमप्रमाद्यन्तः सप्तापनाग्त एव स्वपतो लोकमस्तमितमादित्यं यन्ति तत्र जागृतो ऽस्वप्नजौ सत्रसदौ च देवौ वाय्वादित्यावित्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मं सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे षडिन्द्रियाणि विद्या सप्तम्यात्मनि सप्त रक्षन्ति सदमप्रमादं शरीरमप्रमाद्यन्ति सप्तापनानीमान्येव स्वपतो लोकमस्तमितमात्मानं यन्ति तत्र जागृतो ऽस्वप्नजौ सत्रसदौ च देवौ प्राज्ञश्चात्मा तैजसश्चेत्यात्मगतिमाचष्टे । तेषामेषापरा भवति ॥ ३७ ॥

---

*) XI, 18. **) II, 13. ***) X, 26.

तिर्यग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नो यस्मिन्यशो निहितं विश्वरूपम्।
अत्रासत ऋषयः सप्त साकं ये अस्य गोपा महतो बभूवुः॥

तिर्यग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबन्धन ऊर्ध्वबोधनो वा यस्मिन्यशो निहितं सर्वरूपमत्रासत ऋषयः सप्त सहादित्यरश्मयो ये अस्य गोपा महतो बभूवुरित्यधिदैवतम्। अथाध्यात्मं तिर्यग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबन्धन ऊर्ध्वबोधनो वा यस्मिन्यशो निहितं सर्वरूपमत्रासत ऋषयः सप्त सहेन्द्रियाणि यान्यस्य गोप्तॄणि महतो बभूवुरित्यात्मगतिमाचष्टे ॥

देवा व्याख्याताः *)। तेषामेषा भवति ॥ ३८ ॥

देवानां भद्रा सुमतिर्ऋजूयतां देवानां रातिरभि नो नि वर्तताम्।
देवानां सख्यमुप सेदिमा वयं देवा न आयुः प्र तिरन्तु जीवसे ॥

देवानां वयं सुमतौ कल्याण्यां मतावृजुगामिनामृतुगामिनामिति वा देवानां दानमभि नो निवर्ततां देवानां सख्यमुपसीदेम वयं देवा न आयुः प्रवर्धयन्तु चिरं जीवनाय ॥

विश्वे देवाः सर्वे देवाः। तेषामेषा भवति ॥ ३९ ॥

ओमासश्चर्षणीधृतो विश्वे देवास आ गत।
दाश्वांसो दाशुषः सुतम् ॥

अवितारो वावनीया वा मनुष्यधृतः सर्वे च देवा इहागच्छत दत्तवन्तो दत्तवतः सुतमिति। तदेतदेकमेव वैश्वदेवं गायत्रं तृचं दशतयीषु विद्यते। यत्तु किं चिद्बहुदैवतं तद्वैश्वदेवानां स्थाने युज्यते यदेव विश्वलिङ्गमिति शाकपूणिरनत्यन्तगतस्त्वेष उद्देशो भवति बभ्रुरेक इति दश द्विपदा अलिङ्गा भूतांशः काश्यप आश्विनमेकलिङ्गमभितष्टीयं सूक्तमेकलिङ्गम् ॥

साध्या देवाः साधनात्। तेषामेषा भवति ॥ ४० ॥

---

*) VII, 15.

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।
ते ह नाकं महिमानः सचन्त यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः ॥

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा अग्निनाग्निमयजन्त देवा अग्निः पशुरासीत्तमालभन्त तेनायजन्तेति च ब्राह्मणम् । तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् । ते ह नाकं महिमानः समसेवन्त यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः साधनाः । द्युस्थानो देवगण इति नैरुक्ताः पूर्वं देवयुगमित्याख्यानम् ॥

वसवो यद्विवसते सर्वम् । अग्निर्वसुभिर्वासव इति समाख्या तस्मात्पृथिवीस्थानाः । इन्द्रो वसुभिर्वासव इति समाख्या तस्मान्मध्यस्थानाः । वसव आदित्यरश्मयो विवासनात्तस्माद् द्युस्थानाः । तेषामेषा भवति ॥ ४१ ॥

सुगा वो देवाः सदनमकर्म य आजग्मुः सवनमिदं जुषाणाः ।
जक्षिवांसः पपिवांसश्च विश्वे ऽस्मे धत्त वसवो वसूनि ॥

स्वागमनानि वो देवाः सुपथान्यकर्म य आगच्छत सवनानीमानि जुषाणाः खादितवन्तः पीतवन्तश्च सर्वे ऽस्मासु धत्त वसवो वसूनि । तेषामेषापरा भवति ॥ ४२ ॥

ज्मया अत्र वसवो रन्त देवा उरावन्तरिक्षे मर्जयन्त शुभ्राः ।
अर्वाक्पथ उरुज्रयः कृणुध्वं श्रोता दूतस्य जग्मुषो नो अस्य ॥

ज्मया अत्र वसवो ऽरमन्त देवा ज्मा पृथिवी तस्यां भवा उरौ चान्तरिक्षे मर्जयन्त गमयन्त रमयन्त शुभ्राः शोभमाना अर्वाच एनान्पथो बहुजवाः कुरुध्वं शृणुत दूतस्य जग्मुषो नो ऽस्याग्नेः ॥

वाजिनो व्याख्याताः*) । तेषामेषा भवति ॥ ४३ ॥

शं नो भवन्तु वाजिनो हवेषु देवताता मितद्रवः स्वर्काः ।
जम्भयन्तो ऽहिं वृकं रक्षांसि सनेम्यस्मद्युयवन्नमीवाः ॥

*) II, 28.

सुगा नो भवन्तु वाजिनो ह्वानेषु देवताता यज्ञे मितद्रवः सुमितद्रवः स्वर्काः स्वञ्चना इति वा स्वर्चन इति वा स्वर्चिष इति वा जम्भयन्तो ऽहिं च वृकं च रक्षांसि च क्षिप्रमस्मद्यावयन्त्वमीवा देवाश्वा इति वा ॥

देवपत्न्यो देवानां पत्न्यः । तासामेषा भवति ॥ ४४ ॥

देवानां पत्नीरुशतीरवन्तु नः प्रावन्तु नस्तुजये वाजसातये।
याः पार्थिवासो या अपामपि व्रते ता नो देवीः सुहवा
शर्म यच्छत ॥

देवानां पत्न्य उशत्यो ऽवन्तु नः प्रावन्तु नस्तुजये ऽपत्यजननाय चान्नसंसननाय च । याः पार्थिवासो या अपामपि व्रते कर्मणि ता नो देव्यः सुहवाः शर्म यच्छन्तु शरणम् । तासामेषापरा भवति ॥ ४५ ॥

उत ग्ना व्यन्तु देवपत्नीरिन्द्राण्य१ग्नाय्यश्विनी राट् ।
आ रोदसी वरुणानी शृणोतु व्यन्तु देवीर्य ऋतुर्जनीनाम् ॥

अपि च ग्ना व्यन्तु देवपत्न्य इन्द्राणीन्द्रस्य पत्न्यग्नाय्यग्नेः पत्न्यश्विन्यश्विनोः पत्नी राट् राजते रोदसी रुद्रस्य पत्नी वरुणानी च वरुणस्य पत्नी व्यन्तु देव्यः कामयन्तां य ऋतुः कालो जायानाम् ॥ ४६ ॥

इति द्वादशो ऽध्यायः ॥

IV.

अथ

परिशिष्टम्

अथैमा अतिस्तुतय इत्याचक्षते ऽपि वा संप्रत्यय एव स्यान्महाभाग्याद् देवतायाः । सो ऽग्निमेव प्रथममाह । त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाशुशुक्षणिरिति यथैतस्मिन्सूक्ते । नहि त्वदारे निमिषश्चनेश इति वरुणस्य ॥ अथैषेन्द्रस्य ॥ १ ॥

यद् द्याव इन्द्र ते शतं शतं भूमीरुत स्युः ।
न त्वा वज्रिन्सहस्रं सूर्या अनु न जातमष्ट रोदसी ॥

यदि त इन्द्र शतं दिवः शतं भूमयः प्रतिमानानि स्युर्न त्वा वज्रिन्सहस्रमपि सूर्या न द्यावापृथिव्यावप्यभ्यश्नुवीतामिति ॥ अथैषादित्यस्य ॥ २ ॥

यदुदञ्चो वृषाकपे गृहमिन्द्राजगन्तन ।
क्व स्य पुल्वघो मृगः कमगञ्जनयोपनो
विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥

यदुदञ्चो वृषाकपे गृहमिन्द्राजगमत क्व स्य पुल्वघो मृगः क्व स बह्वादी मृगः । मृगो मार्ष्टेर्गतिकर्मणः । कमगमद् देशं जनयोपनः सर्वस्माद्य इन्द्र उत्तरस्तमेतद् ब्रूम आदित्यम् । अथैषादित्यरश्मीनाम् ॥ ३ ॥

वि हि सोतोरसृक्षत नेन्द्रं देवममंसत ।
यत्रामदद् वृषाकपिरर्यः पुष्टेषु मत्सखा
विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥

व्यसृक्षत हि प्रसवाय न चेन्द्रं देवममंसत यत्रामाद्यद् वृषाकपिरर्य ईश्वरः पुष्टेषु पोषेषु मत्सखा मम सखा मदनसखा ये नः सखायस्तैः सहेति वा सर्वस्माद्य इन्द्र उत्तरस्तमेतद् ब्रूम आदित्यम् ॥ अथैषाश्विनोः ॥ ४ ॥

सृण्येव जर्भरी तुर्फरीतू नैतोशेव तुर्फरी पर्फरीका ।
उदन्यजेव जेमना मदेरू ता मे जराय्वजरं मरायु ॥

सृण्येवेति द्विविधा सृणिर्भवति भर्ता च हन्ता च तथाश्विनौ चापि भर्तारौ जर्भरी भर्तारावित्यर्थस्तुर्फरीतू हन्तारौ । नैतोशेव तुर्फरी पर्फरीका । नितोशस्यापत्यं नैतोशं नैतोशेव तुर्फरी क्षिप्रहन्तारौ । उदन्यजेव जेमना मदेरू । उदन्यजेवेत्युदकजे इव रत्ने सामुद्रे चान्द्रमसे वा जेमने जयमने जेमना मदेरू । ता मे जराय्वजरं मरायु । एतज्ज-रायुजं शरीरं शरदमजीर्णम् ॥ अथैषा सोमस्य ॥ ५ ॥

तरत्स मन्दी धावति धारा सुतस्यान्धसः ।
तरत्स मन्दी धावति ॥

तरति स पापं सर्वं मन्दी य स्तौति धावति गच्छत्यूर्ध्वां गतिम् । धारा सुतस्यान्धसः । धारयाभिषुतस्य सोमस्य मन्त्रपूतस्य वाचा स्तुतस्य ॥ अथैषा यज्ञस्य ॥ ६ ॥

चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य ।
त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्याँ आ विवेश ॥

चत्वारि शृङ्गेति वेदा वा एत उक्तास्त्रयो अस्य पादा इति सवनानि त्रीणि द्वे शीर्षे प्रायणीयोदयनीये सप्त हस्तासः सप्त छन्दांसि त्रिधा बद्धस्त्रेधा बद्धो मन्त्रब्राह्मणक-ल्पैर्वृषभो रोरवीति । रोरवणमस्य सवनक्रमेण ऋग्भिर्यजुर्भिः सामभिर्यदेनमृग्भिः शंसन्ति यजुर्भिर्यजन्ति सामभिः स्तुवन्ति । महो देव इत्येष हि महान्देवो यद्यज्ञो मर्त्याँ आविवेशेत्येष हि मनुष्यानाविशति यजनाय । तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ७ ॥

स्वर्यन्तो नापेक्षन्त आ द्यां रोहन्ति रोदसी ।
यज्ञं ये विश्वतोधारं सुविद्वांसो वितेनिरे ॥

स्वर्गच्छन्त ईजाना वा नेक्षन्ते ते अमुमेव लोकं गच्छन्तमीक्षन्तमिति । आ द्यां रोहन्ति रोदसी । यज्ञं ये विश्वतोधारं सर्वतोधारं सुविद्वांसो वितेनिर इति ॥ अथैषा वाचः प्रवल्हितेव ॥ ८ ॥

चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ।
गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ॥

चत्वारि वाचः परिमितानि पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मेधाविनो गुहायां त्रीणि निहितानि नार्थं वेदयन्ते । गुहा गूहतेस्तुरीयं त्वरतेः । कतमानि तानि चत्वारि पदानि । ओंकारो महाव्याहृतयश्चेत्यार्षम् । नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्चेति वैयाकरणाः । मन्त्रः कल्पो ब्राह्मणं चतुर्थी व्यावहारिकीति याज्ञिकाः । ऋचो यजूंषि सामानि चतुर्थी व्यावहारिकीति नैरुक्ताः । सर्पाणां वाग्वयसां क्षुद्रस्य सरीसृपस्य चतुर्थी व्यावहारिकीत्येके । पशुषु तूणवेषु मृगेष्वात्मनि चेत्यात्मप्रवादाः । अथापि ब्राह्मणं भवति सा वै वाक्सृष्टा चतुर्धा व्यभवदेष्वेव लोकेषु त्रीणि पशुषु तुरीयं या पृथिव्यां साग्नौ सा रथंतरे यान्तरिक्षे सा वायौ सा वामदेव्ये या दिवि सादित्ये सा बृहति सा स्तनयित्नावथ पशुषु ततो या वागत्यरिच्यत तां ब्राह्मणेष्वदधुस्तस्माद् ब्राह्मणा उभयीं वाचं वदन्ति या च देवानां या च मनुष्याणामिति ॥ ऋगेषाक्षरस्य ॥ ९ ॥

ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्यस्मिन्देवा अधि विश्वे निषेदुः ।
यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासते ॥

ऋचो अक्षरे परमे व्यवने यस्मिन्देवा अधिनिषण्णाः सर्वे यस्तन्न वेद किं स ऋचा करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासत इति विदुष उपदिशति । कतमत्तदेतदक्षरम् । ओमित्येषा वागिति शाकपूणिर्ऋचश्च ह्यक्षरे परमे व्यवने धीयन्ते नानादेवतेषु च मन्त्रेषु । एतद्ध वा एतदक्षरं यत्सर्वां त्रयीं विद्यां प्रतिप्रतीति च ब्राह्मणम् ॥ १० ॥

आदित्य इति पुत्रः शाकपूणेरेषर्ग्भवति यदेनमर्चन्ति प्रत्यृचः सर्वाणि भूतानि तस्य यदन्यन्मन्त्रेभ्यस्तदक्षरं भवति रश्मयोऽत्र देवा उच्यन्ते य एतस्मिन्नधिनिषण्णा इत्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मं शरीरमत्र ऋगुच्यते यदेनेनार्चन्ति प्रत्यृचः सर्वाणीन्द्रियाणि तस्य यदविनाशिधर्म तदक्षरं भवतीन्द्रियाण्यत्र देवा उच्यन्ते यान्यस्मिन्नात्मन्येकं भवन्तीत्यात्मप्रवादाः ॥ ११ ॥

अक्षरं न क्षरति न क्षीयते वाक्षरं भवति वाचो ऽक्ष इति वाक्षो यानस्याञ्जनात्तत्प्रकृतीतरद्वर्तनसामान्यादिति ॥ अयं मन्त्रार्थचिन्ताभ्यूहो ऽभ्यूढो ऽपि श्रुतितो ऽपि तर्कतो न तु पृथक्त्वेन मन्त्रा निर्वक्तव्याः प्रकरणश एव तु निर्वक्तव्याः । न ह्येषु प्रत्यक्षमस्त्यनृषेरतपसो वा पारोवर्यवित्सु तु खलु वेदितृषु भूयोविद्यः प्रशस्यो भवतीत्युक्तं पुरस्तात् ॥ मनुष्या वा ऋषिषूत्क्रामत्सु देवानब्रुवन्को न ऋषिर्भविष्यतीति तेभ्य एतं तर्कमृषिं प्रायच्छन्मन्त्रार्थचिन्ताभ्यूहमभ्यूढम् । तस्माद्यदेव किं चानूचानो ऽभ्यूहत्यार्षं तद्भवति ॥ १२ ॥

हृदा तष्टेषु मनसो जवेषु यद्ब्राह्मणाः संयजन्ते सखायः ।
अत्राह त्वं वि जहुर्वेद्याभिरोहब्रह्माणो वि चरन्त्यु त्वे ॥

हृदा तष्टेषु मनसां प्रजवेषु यद् ब्राह्मणाः संयजन्ते समानाख्याना ऋत्विजो ऽत्राह त्वं विजहुर्वेद्याभिर्वेदितव्याभिः प्रवृत्तिभिरोहब्रह्माण ऊहब्रह्माण ऊह एषां ब्रह्मेति वा । सेयं विद्या श्रुतिमतिबुद्धिः । तस्यास्तपसा पारमीप्सितव्यं तदिदमायुरिच्छता न निर्वक्तव्यं तस्माच्छन्दस्सु शेषा उपेक्षितव्याः । अथागमो यां यां देवतां निराह तस्यास्तस्यास्ताद्भाव्यमनुभवति ॥ १३ ॥

इति निरुक्ते त्रयोदशो ऽध्यायः ॥

व्याख्यातं दैवतं यज्ञाङ्गं च । अथात ऊर्ध्वमार्गगतिं व्याख्यास्यामः ॥ सूर्य आत्मेत्युदितस्य हि कर्मद्रष्टा । अथैतदनुप्रवदन्त्यथैतं महान्तमात्मानमेषर्गणः प्रवदन्तीन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरिति । अथैष महानात्मात्मजिज्ञासयात्मानं प्रोवाचाग्निरस्मि जन्मना जातवेदा अहमस्मि प्रथमजा इत्येताभ्याम् ॥ १ ॥

अग्निरस्मि जन्मना जातवेदा घृतं मे चक्षुरमृतं म आसन् ।
अर्कस्त्रिधातू रजसो विमानोऽजस्रो घर्मो हविरस्मि नाम ॥
अहमस्मि प्रथमजा ऋतस्य पूर्वं देवेभ्यो अमृतस्य नाभिः ।
यो मा ददाति स इदेवमावा अहमन्नमन्नमदन्तमद्मि ॥

इति स ह ज्ञात्वा प्रादुर्बभूवैवं तं व्याजहारायतमात्मानमध्यात्मजमन्तिकमन्यस्मा आचचक्ष्वेति ॥ २ ॥

अपश्यं गोपामनिपद्यमानमा च परा च पथिभिश्चरन्तम् ।
स सध्रीचीः स विषूचीर्वसान आ वरीवर्ति भुवनेष्वन्तः ॥

आवरीवर्ति भुवनेष्वन्तरित्यथैष महानात्मा सत्त्वलक्षणस्तत्परं तद् ब्रह्म तत्सत्यं तत्सलिलं तदव्यक्तं तदस्पर्शं तदरूपं तदरसं तदगन्धं तदमृतं तच्छुक्लं तन्निष्ठो भूतात्मा । सैषा भूतप्रकृतिरित्येके तत्क्षेत्रं तज्ज्ञानात्क्षेत्रज्ञमनुप्राप्य निरात्मकम् । अथैष महानात्मा त्रिविधो भवति सत्त्वं रजस्तम इति । सत्त्वं तु मध्ये विशुद्धं तिष्ठत्यभितो रजस्तमसी इति । कामद्वेषस्तम इत्यविज्ञातस्य विशुध्यतो विभूतिं कुर्वतः क्षेत्रज्ञपृथक्त्वाय कल्पते प्रतिभातिलिङ्गो महानात्मा तमोलिङ्गो विद्या प्रकाशलिङ्गस्तमो ऽपि निश्चयलिङ्ग आकाशः ॥ ३ ॥

आकाशगुणः शब्द आकाशाद्वायुर्द्विगुणः स्पर्शेन वायोर्ज्योतिस्त्रिगुणं रूपेण ज्योतिष आपश्चतुर्गुणा रसेनाद्भ्यः पृथिवी पञ्चगुणा गन्धेन पृथिव्या भूतग्रामस्थावरजङ्गमास्तदे-

तदहर्युगसहस्रं जागर्ति । तस्यान्ते सुषुप्स्यन्नङ्गानि प्रत्याहरति भूतग्रामाः पृथिवीमपि यन्ति पृथिव्यप आपो ज्योतिषं ज्योतिर्वायुं वायुराकाशमाकाशो मनो मनो विद्यां विद्या महान्तमात्मानं महानात्मा प्रतिभां प्रतिभा प्रकृतिं सा स्वपिति युगसहस्रं रात्रिः । तावेतावहोरात्रावजस्रं परिवर्तेते स कालस्तदेतदहर्भवति ।

युगसहस्रपर्यन्तमहर्यद् ब्रह्मणो विदुः ।

रात्रिं युगसहस्रान्तां ते ऽहोरात्रविदो जना इति ॥ ४ ॥

तं परिवर्तमानमन्यो ऽनुप्रवर्तते स्रष्टा द्रष्टा विभक्तातिमात्रो ऽहमिति गम्यते स मिथ्यादग्निरिदं पावकं महाभूतेषु शिरोपवाकाशाद्वायोः प्राणाश्चक्षुश्च वक्तारं च तेजसो ऽद्भ्यः स्नेहं पृथिव्या मूर्त्तिः । पार्थिवांस्त्वष्टौ गुणान्विद्यात्त्रीन्मातृतस्त्रीन्पितृतो ऽस्थिस्नायुमज्जानः पितृतस्त्वङ्मांसशोणितानि मातृतो ऽन्नपानमित्यष्टौ सो ऽयं पुरुषः सर्वमयः सर्वज्ञानो ऽपि क्लृप्तः ॥ ५ ॥

स यद्यनुरुध्यते तद्भवति । यदि धर्ममनुरुध्यते तद् देवो भवति यदि ज्ञानमनुरुध्यते तदमृतो भवति यदि काममनुरुध्यते संच्यवते । इमां योनिं संदध्यात्तदिदमत्र मतम् । श्लेष्मा रेतसः संभवति श्लेष्मणो रसो रसाच्छोणितं शोणितान्मांसं मांसान्मेदो मेदसः स्नावा स्नाव्नो ऽस्थीन्यस्थिभ्यो मज्जा मज्जातो रेतस्तदिदं योनौ रेतः सिक्तं पुरुषः संभवति । शुक्रातिरेके पुमान्भवति शोणितातिरेके स्त्री भवति द्वाभ्यां समेन नपुंसको भवति शुक्रभिन्नेन यमो भवति शुक्रशोणितसंयोगान्मातृपितृसंयोगाच्च । तत्कथमिदं शरीरं परं संयम्यते सौम्यो भवति । एकरात्रोषितं कललं भवति पञ्चरात्राद् बुद्बुदाः सप्तरात्रात्पेशी द्विसप्तरात्रादर्बुदः पञ्चविंशतिरात्रः स्वस्थितो घनो भवति मासमात्रात्कठिनो भवति द्विमासाभ्यन्तरे शिरः संपद्यते मासत्रयेण ग्रीवाव्यादेशो मासचतुष्केण त्वग्व्यादेशः पञ्चमे मासे नखरोमव्यादेशः षष्ठे मुखनासिकाक्षिश्रोत्रं च संभवति सप्तमे चलनसमर्थो भवत्यष्टमे बुध्याध्यवस्यति नवमे सर्वाङ्गसंपूर्णो भवति ॥

मृतश्चाहं पुनर्जातो जातश्चाहं पुनर्मृतः ।

नाना योनिसहस्राणि मयोषितानि यानि वै ॥

आहारा विविधा भुक्ताः पीता नानाविधा स्तनाः ।

मातरो विविधा दृष्टाः पितरः सुहृदस्तथा ॥

अवाङ्मुखः पीड्यमानो जन्तुश्चैव समन्वितः ।
साङ्ख्यं योगं समभ्यस्येत्पुरुषं वा पञ्चविंशकम् ॥

इति । ततश्च दशमे मासे प्रजायते जातश्च वायुना स्पृष्टस्तन्न स्मरति जन्ममरणम् । अन्ते च शुभाशुभं कर्मैतच्छरीरस्य प्रामाण्यम् ॥ ६ ॥

अष्टोत्तरं संधिशतमष्टाकपालं शिरः संपद्यते षोडश वपापलानि नव स्नायुशतानि सप्त शतं पुरुषस्य मर्मणामर्धचतस्रो रोमाणि कोट्यो हृदयं ह्यष्टकपालानि द्वादशकपलानि जिह्वा वृषणौ ह्यष्टसुपर्णौ तयोपस्थगुदपाय्वेतन्मूत्रपुरीषं कस्मादाहारपानसिक्तत्वादनुपचितकर्माणावन्योन्यं जायेते इति । तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च महत्यज्ञानतमसि मग्नो जरामरणक्षुत्पिपासाशोकक्रोधलोभमोहमदभयमत्सरहर्षविषादेर्ष्यासूयात्मकैर्द्वन्द्वैरभिभूयमानः सो ऽस्मादार्जवं जवोभावानां तन्निर्मुच्यते सोऽस्मापान्नं महाभूमिकावच्छरीरान्निमेषमात्रैः प्रक्रम्य प्रकृतिरधिपरीत्य तैजसं शरीरं कृत्वा कर्मणो ऽनुरूपं फलमनुभूय तस्य संक्षये पुनरिमँल्लोकं प्रतिपद्यते ॥ ७ ॥

अथ ये हिंसामाश्रित्य विद्यामुत्सृज्य महत्तपस्तेपिरे चिरेण वेदोक्तानि वा कर्माणि कुर्वन्ति ते धूममभिसंभवन्ति धूमाद्रात्रिं रात्रेरपक्षीयमाणपक्षमपक्षीयमाणपक्षाद्दक्षिणायनं दक्षिणायनात्पितृलोकं पितृलोकाच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो वायुं वायोर्वृष्टिं वृष्टेरोषधयश्चैतद्भूत्वा तस्य संक्षये पुनरेवेमँल्लोकं प्रतिपद्यते ॥ ८ ॥

अथ ये हिंसामुत्सृज्य विद्यामाश्रित्य महत्तपस्तेपिरे ज्ञानोक्तानि वा कर्माणि कुर्वन्ति ते ऽर्चिरभिसंभवन्त्यर्चिषो ऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षादुदगयनमुदगयनाद्देवलोकं देवलोकादादित्यमादित्याद्वैद्युतं वैद्युतान्मानसं मानसः पुरुषो भूत्वा ब्रह्मलोकमभिसंभवन्ति ते न पुनरावर्तन्ते ॥ शिष्टा दन्दशूका यत इदं न जानन्ति तस्मादिदं वेदितव्यम् । अथाप्याह ॥ ९ ॥

न तं विदाथ य इमा जजानान्यद्युष्माकमन्तरं बभूव ।
नीहारेण प्रावृता जल्प्या चासुतृप उक्थशासश्चरन्ति ॥

न तं विद्यया विदुषो यमेवं विद्वांसो वदन्त्यक्षरं ब्रह्मणस्पतिमन्यद्युष्माकमन्तरमन्यदेषामन्तरं बभूवेति नीहारेण प्रावृतास्तमसा जल्प्या चासुतृप उक्थशासः प्राणं सूर्यं सत्पथगामिनश्चरन्ति । अविद्वांसः क्षेत्रज्ञमनुप्रवदन्ति । अथाहो विद्वांसः क्षेत्रज्ञो

ऽनुकल्पते तस्य तपसा सहाप्रमादमेत्यथापूर्व्यो भवति तेनासंततमिच्छेत्तेन सख्यमिच्छेदेष हि सखा श्रेष्ठः संजानाति भूतं भवद्भविष्यदिति । ज्ञाता कस्माज्ज्ञायतेः सखा कस्मात्साप्यतेः सह भूतेन्द्रियैः शेरते महाभूतानि सेन्द्रियाणि प्रज्ञया कर्म कारयतीति तस्य यदापः प्रतिष्ठाशीलमुपशम आत्मा ब्रह्मेति स ब्रह्मभूतो भवति साक्षिमात्रो व्यवतिष्ठते ऽबन्धो ज्ञानकृतः ॥

अथात्मनो महतः प्रथमं भूतनामधेयान्युत्क्रमिष्यामः ॥ १० ॥

हंसः । घर्मः । यज्ञः । वेनः । मेधः । कृमिः । भूमिः । विभुः । प्रभुः । शम्भुः । राभुः । वधकर्मा । सोमः । भूतम् । भुवनम् । भविष्यत् । आपः । महत् । व्योम । यशः । महः । स्वर्णीकम् । स्मृतीकम् । स्वृतीकम् । सतीकम् । सतीनम् । गहनम् । गभीरम् । गह्वरम् । कम् । अन्नम् । हविः । सद्म । सदनम् । ऋतम् । योनिः । ऋतस्य योनिः । सत्यम् । नीरम् । हविः । रयिः । सत् । पूर्णम् । सर्वम् । अक्षितम् । बर्हिः । नाम । सर्पिः । अपः । पवित्रम् । अमृतम् । इन्दुः । हेम । स्वः । सर्गाः । शम्बरम् । अम्बरम् । वियत् । व्योम । बर्हिः । धन्व । अन्तरिक्षम् । आकाशम् । आपः । पृथिवी । भूः । स्वयम्भूः । अध्वा । पुष्करम् । सगरः । समुद्रः । तपः । तेजः । सिन्धुः । अर्णवः । नाभिः । वृक्षः । ऊर्ध्वः । तत् । यत् । किं । ब्रह्म । वरेण्यम् । हंसः । आत्मा । भवति । वधत्वंधानम् । यद्वाहिष्ठा । शरीराणि । अव्ययं च संस्कुरुते । यज्ञः । आत्मा । भवति । यदेनं तन्वते । अथैतं महान्तमात्मानमेतानि सूक्तान्येता ऋचो ऽनुप्रवदन्ति ॥ ११ ॥

सोमः पवते जनिता मतीनां जनिता दिवो जनिता पृथिव्याः।
जनिताग्नेर्जनिता सूर्यस्य जनितेन्द्रस्य जनितोत विष्णोः ॥

सोमः पवते सोमः सूर्यः प्रसवनाज्जनिता मतीनां प्रकाशकर्मणामादित्यरश्मीनां दिवो द्योतनकर्मणामादित्यरश्मीनां पृथिव्याः प्रथनकर्मणामादित्यरश्मीनामग्नेर्गतिकर्मणामादित्यरश्मीनां सूर्यस्य स्वीकरणकर्मणामादित्यरश्मीनामिन्द्रस्यैश्वर्यकर्मणामादित्यरश्मीनां विष्णोर्व्याप्तिकर्मणामादित्यरश्मीनामित्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मं सोम आत्माप्येतस्मादेवेन्द्रियाणां जनितेत्यर्थः । अपि वा सर्वाभिर्विभूतिभिर्विभूतत आत्मेत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ १२ ॥

ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनामृषिर्विप्राणां महिषो मृगाणाम् ।
श्येनो गृध्राणां स्वधितिर्वनानां सोमः पवित्रमत्येति रेभन् ॥

ब्रह्मा देवानामित्येष हि ब्रह्मा भवति देवानां देवनकर्मणामादित्यरश्मीनां पदवीः कवीनामित्येष हि पदं वेत्ति कवीनां कवीयमानानामादित्यरश्मीनामृषिर्विप्राणामित्येष हि ऋषिणो भवति विप्राणां व्यापनकर्मणामादित्यरश्मीनां महिषो मृगाणामित्येष हि महान्भवति मृगाणां मार्गणकर्मणामादित्यरश्मीनां श्येनो गृध्राणामिति श्येन आदित्यो भवति श्यायतेर्गतिकर्मणो गृध्र आदित्यो भवति गृध्यते स्थानकर्मणो यत एतस्मिंस्तिष्ठति स्वधितिर्वनानामित्येष हि स्वयं कर्माण्यादित्यो धत्ते वनानां वननकर्मणामादित्यरश्मीनां सोमः पवित्रमत्येति रेभन्नित्येष हि पवित्रं रश्मीनामत्येति स्तूयमान एष एवैतत्सर्वमक्षरमित्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मं ब्रह्मा देवानामित्ययमपि ब्रह्मा भवति देवानां देवनकर्मणामिन्द्रियाणां पदवीः कवीनामित्ययमपि पदं वेत्ति कवीनां कवीयमानानामिन्द्रियाणामृषिर्विप्राणामित्ययमपि ऋषिणो भवति विप्राणां व्यापनकर्मणामिन्द्रियाणां महिषो मृगाणामित्ययमपि महान्भवति मृगाणां मार्गणकर्मणामिन्द्रियाणां श्येनो गृध्राणामिति श्येन आत्मा भवति श्यायतेर्ज्ञानकर्मणो गृध्राणीन्द्रियाणि गृध्यतेर्ज्ञानकर्मणो यत एतस्मिंस्तिष्ठन्ति स्वधितिर्वनानामित्ययमपि स्वयं कर्माण्यात्मनि धत्ते वनानां वननकर्मणामिन्द्रियाणां सोमः पवित्रमत्येति रेभन्नित्ययमपि पवित्रमिन्द्रियाण्यत्येति स्तूयमानोऽयमेवैतत्सर्वमनुभवत्यात्मगतिमाचष्टे॥१३॥

तिस्रो वाच ईरयति प्र वह्निर्ऋतस्य धीतिं ब्रह्मणो मनीषाम् ।
गावो यन्ति गोपतिं पृच्छमानाः सोमं यन्ति मतयो वावशानाः ॥

वह्निरादित्यो भवति स तिस्रो वाचः प्रेरयत्यृचो यजूंषि सामान्यृतस्यादित्यस्य कर्माणि ब्रह्मणो मतान्येष एवैतत्सर्वमक्षरमित्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मं वह्निरात्मा भवति स तिस्रो वाच ईरयति प्रेरयति विद्यामतिबुद्धिमतामृतस्यात्मनः कर्माणि ब्रह्मणो मतान्ययमेवैतत्सर्वमनुभवत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ १४ ॥

सोमं गावो धेनवो वावशानाः सोमं विप्रा मतिभिः पृच्छमानाः ।
सोमः सुतः पूयते अज्यमानः सोमे अर्कास्त्रिष्टुभः सं नवन्ते ॥

एत एव सोमं गावो धेनवो रश्मयो वावश्यमानाः कामयमाना आदित्यं यन्त्येवमेव सोमं विप्रा रश्मयो मतिभिः पृच्छमानाः कामयमाना आदित्यं यन्त्येवमेव सोमः सुतः पूयते अज्यमान एतमेवार्काश्च त्रिष्टुभश्च संनवन्ते तत एतस्मिन्नादित्य एकं भवन्तीत्यधिदैवतम् । अथाध्यात्ममेत एव सोमं गावो धेनव इन्द्रियाणि वावश्यमानानि कामयमानान्यात्मानं यन्त्येवमेव सोमं विप्रा इन्द्रियाणि मतिभिः पृच्छमानानि कामयमानान्यात्मानं यन्त्येवमेव सोमः सुतः पूयते अज्यमान इममेवात्मा च सप्त ऋषयश्च संनवन्ते तान्येतस्मिन्नात्मन्येकं भवन्तीत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ १५ ॥

अक्रान्त्समुद्रः प्रथमे विधर्मञ्जनयन्प्रजा भुवनस्य राजा ।
वृषा पवित्रे अधि सानो अव्ये बृहत्सोमो वावृधे सुवान इन्दुः ॥

अत्यक्रमीत्समुद्र आदित्यः परमे व्यवने वर्षकर्मणा जनयन्प्रजा भुवनस्य राजा सर्वस्य राजा । वृषा पवित्रे अधि सानो अव्ये बृहत्सोमो वावृधे सुवान इन्दुरित्यधिदैवतम् । अथाध्यात्ममत्यक्रमीत्समुद्र आत्मा परमे व्यवने ज्ञानकर्मणा जनयन्प्रजा भुवनस्य राजा

सर्वस्य राजा । वृषा पवित्रे अधि सानो अव्ये बृहत्सोमो वावृधे सुवान इन्दुरित्यात्मगतिमाचष्टे ॥ १६ ॥

महत्तत्सोमो महिषश्चकारापां यद्गर्भो ऽ वृणीत देवान् ।
अदधादिन्द्रे पवमान ओजो ऽ जनयत्सूर्ये ज्योतिरिन्दुः ॥

महत्तत्सोमो महिषश्चकारापां यद्गर्भो ऽवृणीत देवानाधिपत्यमदधादिन्द्रे पवमान ओजो ऽजनयत्सूर्ये ज्योतिरिन्दुरादित्य इन्दुरात्मा ॥ १७ ॥

विधुं दद्राणं समने बहूनां युवानं सन्तं पलितो जगार ।
देवस्य पश्य काव्यं महित्वाद्या ममार स ह्यः समान ॥

विधुं विधमनशीलं दद्राणं दमनशीलं युवानं चन्द्रमसं पलित आदित्यो गिरति सद्यो म्रियते स दिवा समुदितेत्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मं विधुं विधमनशीलं दद्राणं दमनशीलं युवानं महान्तं पलित आत्मा गिरति रात्रौ म्रियते रात्रिः समुदितेत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ १८ ॥

साकंजानां सप्तथमाहुरेकजं षळिद्यमा ऋषयो देवजा इति ।
तेषामिष्टानि विहितानि धामशः स्थात्रे रेजन्ते विकृतानि रूपशः ॥

सहजातानां षण्णामृषीणामादित्यः*) सप्तमस्तेषामिष्टानि वा कान्तानि वा क्रान्तानि वा गतानि वा मतानि वा नतानि वाद्भिः सह संमोदन्ते यत्रैतानि सप्तऋषीणानि ज्योतींषि तेभ्यः पर आदित्यस्तान्येतस्मिन्नेकं भवन्तीत्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मं सहजातानां षण्णामिन्द्रियाणामात्मा सप्तमस्तेषामिष्टानि वा कान्तानि वा क्रान्तानि वा गतानि वा मतानि वा नतानि वान्नेन सह संमोदन्ते यत्रेमानि सप्तऋषीणानीन्द्रियाणयेभ्यः पर आत्मा तान्येतस्मिन्नेकं भवन्तीत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ १९ ॥

---

*) **Die Handschrr. der ersten Rec.** आदित्यऋषयस्तेषाम्

**स्त्रियः सतीस्ताँ उ मे पुंस आहुः पश्यदक्षण्वान्न वि चेतदन्धः।
कविर्यः पुत्रः स ईमा चिकेत यस्ता विजानात्स पितु-
ष्पितासत् ॥**

स्त्रिय एवेति ताः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धहारिण्यस्ता अमुं पुंशब्दे निराहारः प्राण इति पश्यन्कश्चान्न विजानात्यन्धः कविर्यः पुत्रः स इमा जानाति यः स इमा जानाति स पितुष्पितासदित्यात्मगतिमाचष्टे ॥ २० ॥

**सप्तार्धगर्भा भुवनस्य रेतो विष्णोस्तिष्ठन्ति प्रदिशा विधर्मणि।
ते धीतिभिर्मनसा ते विपश्चितः परि भुवः परि भवन्ति
विश्वतः ॥**

गर्भैतानादित्यरश्मीनयमादित्यो गिरति मध्यस्थानोर्ध्वशब्दो यत एतस्मिंस्तिष्ठति तानि धीतिभिश्च मनसा च विपर्ययन्ति परि भुवः परिभवन्ति सर्वाणि कर्माणि वर्षकर्मणेत्यधिदैवतम्। अथाध्यात्मं सप्तमानीन्द्रियाण्ययमात्मा गिरति मध्यस्थानोर्ध्वशब्दो यान्यस्मिंस्तिष्ठति तानि धीतिभिश्च मनसा च विपर्ययन्ति परि भुवः परिभवन्ति सर्वाणीन्द्रियाणि ज्ञानकर्मणेत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ २१ ॥

न वि जानामि यदिवेदमस्मि निण्यः संनद्धो मनसा चरामि।

न हि विजानान्युद्धिमतः पुत्रः परिवेदयन्ते ऽयमादित्यो ऽयमात्मा ॥ २२ ॥

**अपाङ् प्राङेति स्वधया गृभीतोऽमर्त्यो मर्त्येना सयोनिः।
ता शश्वन्ता विषूचीना वियन्ता न्यन्यं चिक्युर्न नि चि-
क्युरन्यम् ॥**

अपाञ्चयति प्राञ्चयति स्वधया गृभीतो ऽमर्त्य आदित्यो मर्त्येन चन्द्रमसा सह। तौ शश्वद्गामिनौ विष्वग्गामिनौ बहुगामिनौ वा पश्यत्यादित्यं न चन्द्रमसमित्यधिदैवतम्। अथाध्यात्ममपाञ्चयति प्राञ्चयति स्वधया गृभीतो ऽमर्त्य आत्मा मर्त्येन मनसा सह।

नो प्रश्नवद्गामिनो विश्वगामिनो बहुगामिनो वा पश्यत्यात्मानं न मन इत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ २३ ॥

तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठं यतो जज्ञ उग्रस्त्वेषनृम्णः ।
सद्यो जज्ञानो नि रिणाति शत्रूननु यं विश्वे मदन्त्यूमाः ॥

तद्भवति भूतेषु भुवनेषु ज्येष्ठमादित्यं यतो जज्ञ उग्रस्त्वेषनृम्णो दीप्तिनृम्णः सद्यो जज्ञानो निरिणाति शत्रूनिति रिणातिः प्रीतिकर्मा दीप्तिकर्मा वानुमदन्ति यं विश्व ऊमा इत्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मं तद्भवति भूतेषु भुवनेषु ज्येष्ठमव्यक्तं यतो जायत उग्रस्त्वेषनृम्णो ज्ञाननृम्णः सद्यो जज्ञानो निरिणाति शत्रूनिति रिणातिः प्रीतिकर्मा दीप्तिकर्मा वानुमदन्ति यं सर्व ऊमा इत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ २४ ॥

को अद्य युङ्क्ते धुरि गा ऋतस्य शिमीवतो भामिनो दुर्हृणायून् ।
आसन्निषून्हृत्स्वसो मयोभून्य एषां भृत्यामृणधत्स जीवात् ॥

क आदित्यो धुरि गा युङ्क्ते रश्मीन्कर्मवतो भानुमतो दुराधर्षानसून्यसुनवन्तीषूनिषुणावन्ति मयोभूनि सुखभूनि य इमं संभृतं वेद कथं स जीवतीत्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मं क आत्मा धुरि गा युङ्क्ते इन्द्रियाणि कर्मवतो भानुमतो दुराधर्षानसून्यसुनवन्तीषूनिषुणावन्ति मयोभूनि सुखभूनि य इमं संभृतं वेद चिरं जीवतीत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ २५ ॥

क ईषते तुज्यते को बिभाय को मंसते सन्तमिन्द्रं को अन्ति ।
कस्तोकाय क इभायोत रायेऽधि ब्रवत्तन्वे३ को जनाय ॥

क एव गच्छति को ददाति को बिभेति को मंसते सन्तमिन्द्रं कस्तोकायापत्याय महते च नो रणाय रमणीयाय दर्शनीयाय ॥ २६ ॥

को अग्निमीट्टे हविषा घृतेन स्रुचा यजाता ऋतुभिर्ध्रुवेभिः ।
कस्मै देवा आ वहानाशु होम को मंसते वीतिहोत्रः सुदेवः ॥

क आदित्यं पूजयति हविषा च घृतेन च स्रुचा यजाता ऋतुभिर्ध्रुवेभिरिति । कस्मै

देवा ग्रावहानाशु होमार्थान्को मंसते वीतिहोत्रः सुदेवः कल्याणदेव इत्यधिदैवतम्। अथाध्यात्मं क आत्मानं पूरयति हविषा च घृतेन च सुचा यज्ञाता ऋतुभिर्धुवमि-रिति। कस्मै देवा ग्रावहानाशु होमार्थान्को संसते वीतिहोत्रः सुप्रज्ञः कल्याणप्रज्ञ इत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ २७ ॥

त्वमङ्ग प्र शंसिषो देवः शविष्ठ मर्त्यम्।
न त्वदन्यो मघवन्नस्ति मर्डितेन्द्र ब्रवीमि ते वचः॥

त्वमङ्ग प्रशंसीर्देवः शविष्ठ मर्त्यं न त्वदन्यो ऽस्ति मघवन्पाता वा पालयिता वा ज्ञेता वा सुखयिता वेन्द्र ब्रवीमि ते वच स्तुतियुक्तम् ॥ २८ ॥

हंसः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्धोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत्।
नृषद्वरसदृतसद्व्योमसदब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतम्॥

हंस इति हंसाः सूर्यरश्मयः परमात्मा परं ज्योतिः पृथिवी व्याप्नेति व्याप्तं सर्वं व्याप्तं वननकर्मपानाभ्यासेनादित्यमण्डलेनेति त्ययतीति लोको त्ययतीति हंसयन्त्ययतीति हंसाः परमहंसाः परमात्मा सूर्यरश्मिभिः प्रभूत गभीर वसतीति त्रिभिर्वसतीति वा रश्मि-र्वसतीति वा वह्निर्वसतीति वा सुवर्णरिता: पूषा गर्भा रिभेति रिभन्ता वनकुटिलानि कुटन्ता रिभन्तान्तरिक्षा चरत्ययान्तरिक्षा चरदिति दिवि भुवि गमनं वा सुभानुः सुप्रभूतो होतादित्यस्य गता भवन्त्यतिथिर्दुरोणासत्सर्वे दुरोणासद् द्रवं सर्वे रसा वि-कर्षयति रश्मिर्विकर्षयति वह्निविकर्षयति वननं भवत्यश्वगोजा अद्रिगोजा धरित्रि-गोजाः सर्वे गोजा ऋतजा बहुशब्दा भवन्ति निगमो निगमव्यति भवत्युपे निर्वच-नाय ॥ २९ ॥

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परि षस्वजाते।
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभि चाकशीति॥

द्वौद्वौ प्रतिष्ठितौ सुकृतौ धर्मकर्तारौ दुष्कृतं पापं परिसारकमित्याचक्षते सुपर्णा सयुजा सखायेत्यात्मानं दुरात्मानं परमात्मानं प्रत्युत्तिष्ठति शरीर एव तज्जायते वृक्षं रक्षशरीरं वृक्षं पक्षौ प्रतिष्ठापयति तयोरन्यद्भुक्तान्नमनश्नन्नन्यां सद्रूपतां सलोकतामश्नुते य एवं वेदानुमनश्नन्नन्यो ऽभिचाकशीतीत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ ३० ॥

आ याह्यग्ने पथिभिरीळितेभिर्यज्ञमिमं नो भागधेयं जुषस्व ।
तृप्तां जुजुर्मातुलस्येव योषा भागस्ते पैतृष्वसेयी *) वपामिव ॥

भागमिच्छन्ति प्राक्तो देवतास्तास्त्रिभिस्तीर्थैर्भिः प्राक्पतरै रीळितेभिस्त्रिभिस्तीर्थैर्यज्ञमिमं नो यज्ञभागमग्नीषोमभागाविन्द्रो जुषस्व तृप्तामेवं मातुलयोगकन्या भागं सर्तृकेव सा या देवतास्तास्तत्स्थाने प्राक्तं निदर्शनम् ॥ ३१ ॥

विप्रं विप्रासो ऽवसे देवं मर्तास ऊतये ।
अग्निं गीर्भिर्हवामहे ॥

विप्रं विप्रासो ऽवसे विदुर्वेद विन्दतेर्वेदितव्यं विमलशरीरेण वायुना विप्रस्तु हृत्पद्मनिलयस्थितमकारसंहितमुकारं पूरयेन्मकारनिलयं गतं विप्रं प्राणेषु विन्दुसितं विकसितं वह्नितेजःप्रभं कनकपद्मेष्वमृतशरीरममृतज्ञातस्थितममृतवाचामृतमुखे वदन्ति । अग्निं गीर्भिर्हवामहे । अग्निं संबोधयदग्निः सर्वा देवता इति । तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ३२ ॥

जातवेदसे सुनवाम सोममरातीयतो नि दहाति वेदः ।
स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा नावेव सिन्धुं दुरितात्यग्निः ॥

जातवेदस इति जातमिदं सर्वं सचराचरं स्थित्युत्पत्तिप्रलयन्यायेनाश्रय सुनवाम सोममिति प्रसवेनाभिषवाय सोमं राजानममृतमरातीयतो यज्ञार्थमिति स्मो निश्चये निदहाति दहति भस्मीकरोति सोमो ददादित्यर्थः । स नः पर्षदति दुर्गाणि दुर्गमनानि स्थानानि नावेव सिन्धुं यथा कश्चित्कर्णधारो नावेव सिन्धोः स्यन्दनान्नदीं जलदुर्गां महाकूलां तारयति दुरितान्यग्निरिति तानि तारयति । तस्यैषापरा भवति ॥ ३३ ॥

---

*) Diess ist die Accentbezeichnung der Handschr. C; in den übrigen ist dieses vedische Citat, wie manche andere, nur mit den Anfangsworten bezeichnet, oder nicht accentuirt. In den Handschrr. der zweiten Recens. fehlt es ganz.

इदं ते ऽन्याभिरसमानमद्भिर्याः काश्च सिन्धुं प्रवहन्ति नद्यः ।
सर्पो जीर्णामिव त्वचं जहाति पापं सशिरस्को ऽभ्युपेत्य ॥

इदं ते ऽन्याभिरसमानाभिर्याः काश्च सिन्धुं पतिं कृत्वा नद्यो वहन्ति सर्पो जीर्णामिव सर्पस्त्वचं त्यजति पापं त्यजन्त्याप आप्नोतेः । तासामेषा भवति ॥ ३४ ॥

त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् । ।
उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मा मृतात् ॥

त्र्यम्बको रुद्रस्तं त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिम् । सुगन्धिं सुदुगन्धिं पुष्टिवर्धनं पुष्टिकारकमिवोर्वारुकमिव फलं बन्धनादारोधनान्मृत्योः सकाशान्मुञ्चस्व मां कस्मादित्येषापरा भवति ॥ ३५ ॥

शतं जीव शरदो वर्धमानः शतं हेमन्ताञ्छतमु वसन्तान् ।
शतमिन्द्राग्नी सविता बृहस्पतिः शतायुषा हविषेमं पुनर्दुः ॥

शतं जीव शरदो वर्धमान इत्यपि निगमो भवति । शतमिति शतं दीर्घमायुर्मरुत एना वर्धयन्ति शतमेनमेव शतात्मानं भवति शतमनन्तं भवति शतमैश्वर्यं भवति शतमिति शतं दीर्घमायुः ॥ ३६ ॥

मा ते राधांसि मा त ऊतयो वसो ऽस्मान्कदा चना दभन् ।
विश्वा च न उपमिमीहि मानुष वसूनि चर्षणिभ्य आ ॥

मा च ते धामानि मा च ते कदा च नः सरिषुः सर्वाणि प्रज्ञानान्युपमानाय मनुष्यहितो ऽयमादित्यो ऽयमात्मा । अथैतदनुप्रवदन्त्यथैतं महान्तमात्मानमेषर्गणः प्रवदति वैश्वकर्मणो देवानां नु वयं जानानामसदासीन्नो सदासीत्तदानीमिति च सैषात्मजिज्ञासा सैषा सर्वभूतजिज्ञासा ब्रह्मणः सार्ष्टितां सरूपतां सलोकतां गमयति य एवं वेद ॥

इति चतुर्दशो ऽध्यायः ॥

॥ इति परिशिष्टं संपूर्णम् ॥

Abweichende Lesungen

der

kürzeren Recension.

Siebentes Buch.

Khaṇḍa 8, Linie 4. यत्र द्राष्टिविषयिकमग्निर्मेव तपणास्य

8, 6. विभक्तस्तुतिम्

9, 4. Fehlt यादित्यः

10, 3. या च का चिद् बल⁰

» 5. सोमो वायुना च पूषा

11, 3. रसधारणां यत्तु किं

12, 1. Fehlt स्तोमः स्तवनात्

13, 1. जलचलगति⁰

» 6. Fehlt इन्द्राय वृत्रतुर

15, 3. यज्ञस्य देवो

16, 3. Fehlt वन्दितव्यो

17, 7. कर्माभिहर्य⁰

18, 3. महान्तं चात्मानम्

19, 2. पशूनविन्दत तज्जात⁰

20, zwischen 19 und 20 erscheint in dieser Recension die folgende Einschiebung:

जातवेदसे सुनवाम सोममरातीयतो नि दहाति वेदः ।
स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा नावेव सिन्धुं दुरितात्यग्निः ॥

जातवेदस इति जातवेदस्यां वैवं जातवेदसे ऽर्चाय सुनवाम सोममिति प्रसवायाभिषवाय सोमं राजानममृतमरातीयतो यज्ञार्थमनिस्यो निदहति निश्चयेन दहति भस्मीकरोति सोमो ददित्यर्थः । स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वानि दुर्गमानि स्थानानि नावेव सिन्धुं नावा सिन्धुं सिन्धुं नावा नदीं जलदुर्गां महाकुलां तारयति दुरितान्यग्निरिति दुरितानि तारयति । तस्यैषापरा भवति । Vergl. zu 14, 33.

20, 4. तदेकमिव
» 6. जातवेदसा उ⁰
23, 15. विश्वानरावेत उत्तरे
» 17. अनुपाप्नो
» 23. Fehlt सौर्याणि वा
» 24. Fehlt वैश्वदेव्यानि वा
24, 6. धामहद् दिवि भूत्वा und यदासावादित्यो ऽग्निं रश्मिभिः f g streichen den Anusvara durch, in h fehlt er.
» 13. दीदयति (für दीप्यते)
» 14. तैराहुतो
25, 3. दिविस्पृश्याहुतं
» 4. ⁰पप्रथन्तेति ।
26, 5. Fehlt पूजनीयमिति वा
27, 5. ⁰संचरते
28, 4. स्तोमेन हि यं दि⁰ देवा अ⁰ अत⁰ कर्मभिः, पृथिव्योः पूरणां
29, 3. Fehlt आदितेयम्

Achtes Buch.

2, 2 v. u. Fehlt अपि निगमो भवति
3, 5. धिषणा धिषे⁰
5, 4. Fehlt प्रचेताः
» 6. Fehlt आज्यं भवति
9, 5. प्रथतते विकीर्णतरमिति वा

10, 4. वरतरम^{0}
12, 3. Fehlt das zweite मनुष्यस्य
13, 5. तक्षतेर्वा M, g h zweiter Hand (f, g h erster Hand wie Rec. I)
15, 3. उर्ध्वमुद्धृतं भवति
» 4. 5. Fehlt प्रतीची सिंहं प्रति तोषयेते ।
17, 3. उपावसृतात्मनात्मन्यासमभ्रन्
18, 4. धास्यसि
20, 3. Fehlt यत्त
21, 4. Fehlt इति वदन्ति
22, 9. अपाना अनुयाता इति (statt प्राणा वा अनु^{0})
» 10. प्रज्ञा अनुयाता इति (statt आत्मा वा अनु^{0})

Neuntes Buch.

2, 4. Fehlt रथं वोढा
» 5. Fehlt सुहितं गम्यतीति bis वारयति ।
5, 3. गृत्सो मदनो
6, 3. प्रयाना (statt शिश्याना); अभ्रुवापादपि
7, 4. अप्नुवन्त्येनानिति
8, 3. प्रवतेन्ना
» 4. निरिणं रिणातेर^{0}
» 4. 5. Fehlt सोमस्येव मोज्ञवतस्य भक्ष:
9, 4. आदरणीया:
10, 3. बलभर्ता
11, 3. Fehlt रयतेर्वा
12, 5. स्याद्वधकर्मणा:
14, 3. बह्वीनां पिता; प्रस्मयत इति वावधीयमाणा:
16, 4. पूतयत; सतो

18, 3. Fehlt शिङ्क्ते
» 4. Fehlt पारं नयन्ती
» 5. Fehlt वधकर्मणो वा ।
20, 3. आघ्नति
» 5. Fehlt प्रचेतसः
» 7. वैतमदुलूखल°
23, 3. Fehlt आतेद्
» 4. Fehlt तं
24, 4. पृतनाज्य इति
» 5. Fehlt वा nach मुद्गिलो
25, 3. Fehlt वा vor वृत्ति°
26, 7. Fehlt भास्वती
» 8. महद्वृधः
» 9. अश्लोकप्रभवा
27, 3. Fehlt च vor दर्श°
» 4. घोषं धयन्तीति वोषत्येना
28, 5. स्थानान्यत्राभिप्रे°
32, 4. उद्धततरो
33, 3. Fehlt प्रज्ञानानि
35, 1. Fehlt उलूखलमुसले
37, 3. Fehlt अद्रोग्धव्ये इति वा
39, 4. Fehlt शुभ्रे
40, 4. अप शत्रून्विध्यतां सं°
42, 4. Fehlt वसुधिती
43, 4. Fehlt das zweite आवहति; wird gelesen शहसाग्धिं च सहसपीतिं

Zehntes Buch.

2, 3. Fehlt अलंकृतास्

4, 1, 3 und 4. कबन्धं

» 3. कमस्मिन्धीयत

5, 4. समान्या

7, 4. Fehlt घोततेर्वा

» 6. Fehlt च vor पौत्रेषु

8, 6. बैन्दवे द्रवत इति; समैन्धत तदि°

9, 3. उत्स उत्सदनाद्वोत्स्यन्दनाद्वोन्नयनाद्वा ।

» 6. अवाहन्नेनं दानकर्माणाम्

10, 3. यो ज्ञात एव

15, 4. मृलतिरुपदयाकर्मा पूजाकर्मा वा ।

16, 4. मृलतिर्दानकर्मा ।

» 9. वास्तु वसते°

19, 3. Fehlt द्रोदयद्

20, 3. पन्थामनु°

» 4. दुवस्यतिराप्नोतिकर्मा

21, 5. Fehlt अलप्रतीका

» 10. प्रमीयतेस्त्रा°

22, 4. प्रभुवापाः

29, 5. Fehlt वधकर्मणो

31, 3. Fehlt प्रावसा

32, 3. अनालम्बने f g und zweite Hand in M; (अनालम्भने M und zweite Hand in f h.)

» 5. कमन्यमादित्यादेवमवक्ष्यत् ।

34, 4. असुरत्वमेकत्वं

» 5. अस्ताश्चास्यामनर्था

35, 3. प्रवर्ध्य च

39, 5. Fehlt स्तुवन्ति

» 6. चिरलब्धो गर्भ इति ।

42, 9. Fehlt पर्वतच्छेपः
43, 3. परि तानि बभूव ।
44, 2. Fehlt उदकेषु
» 3. Fehlt इति वा
47, 3. Fehlt स्वगूर्ताः

Eilftes Buch.

2, 5. Fehlt इति
9, 4. Fehlt यूयं
10, 2. उदश्रिश्रयस्त्यो°
11, 1. घज्ञितिम्
» 3. ज्ञोवितम्
12, 3. Fehlt कस्मात्
18, 4. प्राणामुन्नोयुर्; (सत्यंता वा यत्तंता वा M; f g h wie Rec. I)
19, 4. Fehlt सुमतौ
23, 4. जन्मनि कर्मणि वृते
24, 3. °णो ददाशो ऽनागास्त्वमनपराधित्वम्
» 5. Fehlt धनेन
27, 4. °णि भूतान्यभि°
28, 3. Fehlt मन्द्रा
29, 4. नो मननान्नं
31, 9. सेतव्यो
32, 3. पृथुकेशस्तुका पृथुष्टुतिर्वा । या देवा°
» 4. हव्यमाहुतं प्र°
33, 1. सुकृतं
37, 3. Fehlt भेदनं
43, 3. सुदुघां
49, 4. Fehlt सर्वस्य माता

49, 5. Fehlt मनुष्यस्य
50, 3. Fehlt मेघं; wird gelesen °ह्वयाम श्रा

Zwölftes Buch.

6, 3. Fehlt चित्रं und मंदनीयं
8, 3. सुकाशनं M, und g zweiter Hand.
9, 7. Fehlt सुखकरं हविः
10, 3. श्रपागूहन्°
11, 3. Fehlt इतीदं विश्वं भुवनं समेति
14, 6. गच्छतीति विज्ञायते ज्ञनं
15, 3. 4. Fehlt कमन्यमादित्यादेवमवक्ष्यत्
16, 4. Fehlt तेन
19, 3. Fehlt त्रेधाभावाय
» 6. पिंग्रनीया भव°
25, 4. Fehlt प्रकाशनाद्वा
26, 3. Fehlt विपूर्वस्य स्नाते: शुद्धयर्थस्य
» 6. तयोरेषा भवति ।
28, 4. 5. नाशयत्यादि°
30, 6. धारयिता च सि°
32, 4. माध्यमका देवगणाः पर्यासते मध्यमः पितैषां
33, 6. °मस्मिन्स्थानमिति वा ।
34, 3. तस्मिन्कर्मणि ब्रह्मणोन्द्र उक्थ°
37, 5 und 8. यन्त्यत्र
38, 6. गोप्त्रीणि
39, 5. Fehlt सुमंतो
40, 4. तदेतदेकमिव
» 6. 7. Die Worte बभ्रुरेक bis बलिङ्गाः folgen erst nach सूक्तमेकलिङ्गम्

42, 1. सुपर्था अकर्म
44, 5. यावयन्नुमीवा
45, 4. Fehlt तुजये
46, 3. Fehlt च

Dreizehntes Buch.

Der Angabe abweichender Lesarten sind im Folgenden zugleich die wenigen Bemerkungen und Nachweisungen angeschlossen, welche ich für diese beiden Abschnitte zu geben beabsichtige. Eine Erklärung dieses unterschobenen Anhangs müsste den Arbeiten über die mystische Weda-Theologie anheimfallen; für ein wirkliches Verständniss der wedischen Texte lässt sich aus derartigen Spielereien nichts gewinnen, wenn sie gleich für die Geschichte der indischen Philosophie einigen Werth haben mögen.

Die Unächtheit des 13. und 14. Adhjaja erhellt nicht nur aus der Verschiedenheit ihres Inhaltes von dem der vorangehenden Bücher, oder aus dem Umstande, dass sie in einer grossen Anzahl von Handschriften fehlen; sondern auch aus der ganzen Anlage des Nirukta, welches nur die Erklärung und Belegung des Naighaṇṭuka zum Zwecke hat und diese Aufgabe in zwei dem Umfange und der Eintheilung nach gleichen Abschnitten, dem Pûrva- und Uttara-Shaṭka, löst. Die lezteren Benennungen rühren wohl von Jaska her und schliessen den 13. und 14. Adhjaja von selbst aus. In Betreff des ersteren von beiden scheint in dem Citate XIII, 12 noch ein besonderer Beweis der Unächtheit zu liegen: der Verfasser des Nirukta würde wohl

seine Worte aus I, 16 nicht in dieser Weise wiederholt habe. Das Citat in VII, 8, welches auf VII, 5 zurückweist, wird man wenigstens nicht als Gegenbeweis anführen können, ebensowenig die Wiederholung in XI, 23 vergl. mit VII, 4.

Abgedruckt wurden übrigens beide Abschnitte, weil sie in vielen Handschriften — insbesondere in allen mir bekannt gewordenen der ersten Recension — dem Nirukta angefügt, augenscheinlich als eine Erweiterung desselben abgefasst und schon von Durga as ächte Erzeugnisse Jaska's anerkannt sind. Dieser Commentator spricht nicht nur an mehreren Stellen von dem Nirukta als einem in vierzehn Abschnitte getheilten Buche, sondern er führt zu I, 4 eine Stelle des 13., zu X, 22 eine Stelle des 14. Adhjâja in einer Weise an, als wäre dieses Stück ächter Bestandtheil des Nirukta. In einigen Handschriften von Durga's Commentar findet sich sogar eine übrigens lückenhafte und magere Erklärung des dreizehnten Abschnittes, während der 14., wie es scheint, durch keine Glosse geschüzt, in eine solche Verderbniss des Textes gerieth, dass derselbe nur mit reicherem Material als dem mir zu Gebote stehenden vielleicht wiederhergestellt werden könnte. Es ist also dieser Anhang, wie er sich übereinstimmend in fünf Handschriften der ersten Recension (A. B. C. D. i.) fand, unverändert abgedruckt worden. Aus den unten anzuführenden Varianten der zweiten Recension wird man ersehen, dass diese Recension im 14. Adhj. weit merklicher als in den früheren von der ersten abweicht, dass sie die-

selben sinnlosen Wortbildungen und Säze darbietet und dass mit ihrer Hülfe allein ein brauchbarer Text noch nicht herzustellen wäre.

Zu bemerken ist endlich, dass in den Handschriften der kürzeren Recension, welche diesen Anhang aufweisen, derselbe in einen Adhjâja, als den dreizehnten verbunden ist, welcher in vier Unterabtheilungen (pâda) zerfällt *), während mir wahrscheinlich ist, dass der vierzehnte Abschnitt einen andern Verfasser hat, als der dreizehnte.

I, 1. Comm. संप्रत्यय एव स्याद् देवतासामान्यमेव । किं कारणम् । न ह्यतिशयो नाम देवताया स्तुतिरस्ति । कस्मात् । महाभाग्याद् देवताया न हि विभूतेरियत्तास्ति यामतिरिच्य स्तूयेत ।

---

*) Die Pada-Eintheilung ist in der kürzeren Recension herrschend, stimmt aber nicht immer mit derjenigen bei Durga, und im I. Buche sind nicht einmal die Textes-Handschriften einig. Sie ist nach der Handschrift M folgende: I, pâda 1 (Khaṇḍa 1—3) 2 (4. 5) 3 (6—11) 4 (12—14) 5 (15. 16) 6 (17—20). II, 1 (1—4) 2 (5—9) 3 (10—12) 4 (13. 14) 5 (15—17) 6 (18—22) 7 (23—28). III, 1 (1—6) 2 (7—12) 3 (13—19) 4 (20—22). IV, 1 (1—8) 2 (9—16) 3 (17—21) 4 (22—27). V, 1 (1—5) 2 (6—12) 3 (13—19) 4 (20—24) 5 (25—28). VI, 1 (1—4) 2 (5—9) 3 (10—16) 4 (17—22) 5 (23—29 Z. 2) 6 (29 Z. 2—36). VII, 1 (1—4) 2 (5—7) 3 (8—13) 4 (14—20) 5 (21—23) 6 (24—31). VIII, 1 (1—3) 2 (4—15) 3 (16—22). IX, 1 (1—10) 2 (11—21) 3 (22—34) 4 (35—43). X, 1 (1—13) 2 (14—24) 3 (25—37) 4 (38—47). XI, 1 (1—12) 2 (13—21) 3 (22—34) 4 (35—50). XII, 1 (1—11) 2 (12—19) 3 (20—34) 4 (35—46). XIII, 1 (adhj. 13) 2 (14, 1—19) 3 (20—28) 4 (29—37).

1, 2. vergl. VI, 1. — R. II, 3, 6, 6.
2, 1. R. VIII, 8, 1, 5. Sv. I, 3, 2, 4, 6 *).
3, 1. R. X, 7, 2, 22.
4, 1. R, X, 7, 2, 1.
5, 1. R. X, 9, 7, 6.
6, 1. R. IX, 2, 34, 1. Sv. I, 6, 1, 2, 4.
7, 1. R. IV, 5, 13, 3. Vâǵ. 17, 91.
8, 1. Vâg'. 17, 67. — Z. 3. II. लोकं गतवन्त इच्छन्त इति
9, 1. R. I, 22, 8, 45. Ath. IX, 25, 27. 29, 7. — Z. II ब्राह्मणो न्यदधुस्
10, 1. R. I, 22, 8, 39. Ath. IX, 28, 8.
11, 4. II अस्मिन्नधिषपपानीत्यात्मप्रवादाः।
12, 1. II चीयते वाक्यं भवति वाचो ऽन्न इति वाचो ऽपादानस्याश्रनात्
13, 1. R. X, 6, 3, 8.

Vierzehntes Buch.

1, 2. II. कर्म दृष्ट्वायैतदनुप्रवदत्य⁰ Das Citat Indram u. s. w. VII, 18.
2, 1. R. III, 2, 14, 7. Vâg'. Sanh. 18, 66. Açv. çrauta S. 4, 8.
» 3. II. अमृतस्य नाम
» 4. II. इदेवमांवदन्म⁰
» 5. II. व्याहरायंतमा⁰
3, 1. R. I, 22, 8, 31. Vâg'. Sanh. 37, 17. Ath. IX, 26, 11.

---

*) Stellen, die an mehreren Orten im Sv. stehen, citire ich nur einfach, da das Uebrige mittelst Benfey's Comm. leicht gefunden wird.

3, 2. M. स विपूर्वार्व⁰

» 5. M. निरात्मकम्

» 6. M. रजस्तमसी रजा इति काम⁰

4, 7. Bhag. Gîtâ 8, 17.

5, 2. M. प्राणं चक्षु⁰

6, 1. Alle Handschriften यदि धर्मानुरुध्यते

» 3. Man vergleiche, was Anquetil Oupnekhad II. S. 234. als einem Garbha Purâṇa entnommen übersezt.

» 6. M. शुक्रेण भिन्ने; fehlt तत्

» 9. M. कठिनो

» 12. Die Accentuation dieser Verse ist keine grammatische, sondern eine musikalische, welche — die Hebung des Tones gleich 2 gesezt — folgenden Rythmus gibt: 2112, 1112 — 1211, 1211. Abweichend ist das lezte Hemistich des dritten Verses, welches sich übrigens nur in MS. i accentuirt vorfand. Ich wagte nicht zu ändern, weil möglicherweise für die Pause besondere Geseze gelten. — Der zweite Vers steht M. Bhar. IV. S. 289. v. 439 mit der Abweichung pitaraç ca pṛthagvidhâs.

» 18. II. fehlt तन्; जन्ममरणे ऽन्ते च

7, 7. M. प्रकृतिरपि परीत्य

» 8. M. प्रतिपद्यंते

8, 4. Fehlt तस्य संज्ञये; wird gelesen प्रतिपद्यंते

10, 1. R. X, 6, 14, 7. Vâg'. Sanh. 17, 31.

» 5. M. क्षेत्रज्ञो न कल्पते

10, 7. M. कस्माज्जानते:

» 8. M. त्रे प्रेते (für प्रेरते); कारयतीति वा तस्य तप: प्र°

» 11. M. °यान्यनुक्रमिष्याम: ।

11, 7. Fehlt हवि: ।

» 11. सगरम्

» 12. उध: (statt ऊर्ध्व:)

» 14. सव्यजसं कुरुते

12, 1. R. IX, 5, 11, 5. Sâma I, 6, 1, 4, 5. — Die ganze Erklärung lautet सोम: पवते जनयिता मतीनां जनयिता दिवो जनयिता पृथिव्या जनयिताग्नेर्जनयिता सूर्यस्य जनयितेन्द्रस्य जनयितोत विष्णो: ।

13, 1. R. IX, 5, 11, 6. Sâma II, 3, 1, 19, 2.

14, 1. R. IX, 6, 1, 34. Sâma I, 6, 1, 4, 3.

15, 1. R. IX, 6, 1, 35. Sâma II, 2, 2, 10, 2.

» 4. 7. M. यावाश्यमा°

» 10. M. तानीमान्येतस्मि°

16, 1. R. IX, 6, 1, 40. Sâma I, 6, 1, 4, 7.

17, 1. R. IX, 6, 1, 41. Sâma I, 6, 1, 5, 10.

» 3. M. देवानामाधिपत्यम्

18, 1. R. X, 4, 13, 5. Sâma I, 4, 1, 4, 3. Ath. IX, 27, 9.

» 4. दूमनश्रोत्रं

19, 1. R. I, 22, 8, 15. Ath. IX, 25, 16.

» 9. तान्यस्मिन्

20, 1. R. I, 22, 8, 16. Ath. IX, 25, 15.

» 4. स्त्रिय एवैता:; पुंशब्देन

» 5. M. पश्यदक्षपवान्न; स ईमाजा°

21, 1. R. I, 22, 8, 36. Ath. IX, 28, 7.

» 4. यान्यस्मिंस्तिष्ठन्ति

21, 8. सर्वाणि कर्माणि ज्ञान°

22, 1. R. I, 22, 8, 37. Ath. IX, 28, 5. Rec. II. fügt auch die zweite Zeile bei: यदा मार्गान्प्रयमुता श्रुतस्यादिह्वाचो ऽशुवे भुजमुस्या: । Die Erklärung enthält die Wiederholung der ersten Zeile und die Worte न हि ज्ञानन्पुष्टि: पुत्र: परिविद्यते ऽयमादित्यो ऽयमात्मा ।

23, 1. R. I, 22, 8, 38. Ath. IX, 28, 6.

» 4. 6. अपाङ् चयति प्राङ् चयति

24, 1. R. X, 10, 8, 1. Sâma II, 6, 3, 17, 1. Vâg'. Sanh. 33, 80. Ath. V, 2, 1.

» 4. 6. निरिणाति: प्रीति°

25, 1. R. I, 13, 11, 16. Sâma I, 4, 1, 5, 10.

» 3. 5. °सूनसुनवन्ति; 3 कर्मवन्ति भानुमन्ति

» 6. य इमानि संभृतानि वेद चिरं स जीव°

26, 1. R. I, 13, 11, 17.

27, 1. R. I, 13, 11, 18.

» 3. 5. पूजयति

28, 1. R. I, 13, 11, 19. Vâg'. Sanh. 6, 37.

29. Im ganzen 4. Pâda weicht die zweite Rec. von der ersten weit ab; die einzelnen Abschnitte erscheinen in folgender Ordnung: 30, 32, 29, 35, 33, 36, 37. Die Abschnitte 31 und 34 fehlen ganz.

Die Ausführung zu dem bekannten Verse R. IV, 4, 8, 5 (Vâg'. Sanh. 10, 24. 12, 4, Kath. Up. 5. Ait. Br. 4, 20) lautet in M, mit welchem g und zwei Oxforder Handschriften 488 und 497 verglichen sind, wie folgt:

हंसेति हंसा: सूर्यरश्मय: परमात्मा परं ज्योति: पृथिव्यापेति व्याप्तं

सर्वं व्याप्तं वननकर्माभ्यासेनादित्यमण्डलेनेति स्यन्नतीति*) लोकस्त्य-न्नतीति**) हंसस्त्यन्नतीति हंसाः परमात्मा सूर्यरश्मिभिः प्रभूतगभीत वसतीति त्रिभिर्वसतीति वा वह्निर्वसतीति वा रश्मिभिर्वसतीति वा सुवर्णरेताः पुरुषा गर्भा***) रिफिरिति रिफिता चमकुटिलानि कुटंता रेपंतान्तरिक्षाधरेदर्थेत्यन्तरिक्षं****) चरतीति*****) दिवि भूमिगमनं वा स्वर्भानुः सुप्रसूतो होता होतादित्यस्य गता भवन्त्यति-थिर्दुरोणासत्†) द्रवन्ति सर्वे रसाश्मिकीर्यन्ति रश्मिभिश्चिकीर्षय-न्तीत्यश्वगोत्रा††) अद्रिगोत्रा धनगोत्राः सर्वगोत्रा†††) ऋतगोत्रा ऋतज्ञो बहुज्ञो शब्दो भवति निगमो निगन्तव्यो††††) भवत्यृषि-निर्वचनाय ।

30, 1. R. I, 22, 8, 20. Ath. IX, 26, 10 und häufig in den Upanischaden.

» 4. Fehlt दुरात्मानं; wird gelesen वृक्षमृक्षं शरीरं वृक्षे पक्षी

» 5. M. तयोरन्यो भुक्तान्यमनश्नन्न्यां सन्नप^{0}; g तयोरन्यदुत्क्रामत्यनश्न^{0}

» 6. M. वेदानश्नन्न्यो

31, 1. Dieses Citat und das folgende habe ich nicht in der Sanhita des Rik gefunden.

32, 3. विषं विषासो ऽवसे विदुर्विन्दतेर्वेदितव्यं विमलं शरीरं वायुना

---

*) 497 स्त्यन्नतीति

**) 488 लोकः स्त्यन्न^{0} हंसः स्त्यन्न^{0}

***) g, 497 गर्भाभिरिति रिफिरिता च कु^{0} (497 hatte übrigens ursprünglich गर्भा रिफिरिति रिफिरिता चम^{0})

****) g, 488, 497 ^{0}न्तरिक्षं चरेद^{0}

*****) 497 schiebt वा ein.

†) g ^{0}सद् द्रवन्ति; 488, 497 ^{0}सद्भवन्ति (?)

††) In M. corrigirt: रसाश्मिकीर्यन्तीति वा रश्मिभिश्चिकीर्षयन्तातीति वा नतं भवत्यश्वगोत्रा; so auch 497 und 488 nur fällt das erste इति वा weg und hat 497 भवतीत्यश्व^{0}

†††) 488, 497 सर्वगोत्रातिरश्च इति (त 497) ज्ञो बहुज्ञो; g wie 488.

††††) 488. 497 निगमव्यो भ^{0}

विप्रस्तु पद्मनिलयं हृदि स्थितमकारसंहारितमुकारं पूरयन्मकार-
निलयं गमयति विप्रं प्राणेषु बिन्दुः सिक्तं विकचितं वह्नितेजः प्रभुं
कनकं पद्मेष्वमृतशरीरममृतजातस्थितममृतवाचा ह्यमृतमुखा वदन्ति ।
ह्यग्निं°

33, 1. R. I, 15, 6, 1.

» 3. °न्यायेन जातवेदस्या इदं जातवेदसे (g °स्यां वेव जा°) ऽर्चाय
सुनवाम सोममिति प्रसवायाभिषवाय सोमं राजानममृतमरातीयतो
यज्ञार्थमनिस्रो निर्दहति (g निदहाति) निश्चयेन दहति भस्मीकरोति
सोमो ददादित्यर्थः। स नः पर्षदति (दुर्गाणि विश्वानि M) दुर्गमानि
स्थानानि नावेव सिंधुं नावा सिंधुं यथा यः कश्चित्कर्णधारो नावा सिन्धुः
स्यन्दमिमां (g स्यन्दमानानां) नदीं जलदुर्गान्महाकुलां तारयति
दुरितात्यग्निरिति दुरितानि तारयति । Vergl. die Lesarten
zu VII, 20.

35, 1. R. VII, 4, 4, 12. Vâg'. Sanh. 3, 60.

» 3. Fehlt das zweite सुगन्धिं

» 4. Fehlt फलं

36, 3. मरुतो मां वर्ध°

» 4. Fehlt एनं; wird gelesen प्रातमात्मानं; fehlt प्रातमनन्तं
भवति प्रातमैश्वर्यं भवति

37, 1. R. I, 13, 11, 20. Sâma II, 8, 3, 5, 2.

» 3. धनानि मा च ते कदा चन; °न्युपनामय मनुष्वाहितो

» 4. °प्रवदत्यथैनं

» 5. विश्वकर्मणो

» 6. सार्ष्टिं सरूपतां

Die Schlussformel in den Handschriften des Nirukta pflegt zu sein:

नमो ब्रह्मणे नमो महते भूताय नमः पारस्कराय नमो यास्काय । ब्रह्म शुक्लमशीय ।

Nachweisung
der im Nirukta angeführten wedischen Stellen*).

I. Aus der Sanhitâ des *Rigweda*.

Mand. I.

1, 1, 1.	Nir. VII, 15.
2.	„ 16.
9.	III, 21.
2, 1.	X, 2.
3, 7.	XII, 40.
8.	V, 4.
10.	XI, 26.
12.	„ 27.
2, 3, 7.	IV, 12.
4, 6.	VI, 16.
7.	„ 18.
3, 2, 2.	I, 10.
3, 1.	V, 5.
4, 4, 7.	VIII, 2.
7, 1.	VI, 10.
2.	III, 21.
5, 3, 1.	XII, 4.
15.	IX, 32.
5, 3, 17.	Nir. XII, 19.
6, 1, 10.	III, 20.
11.	II, 1.
15.	„ 13.
4, 1.	I, 20.
10.	X, 8.
5, 7.	IX, 36.
7, 4.	I, 10.
7, 1, 16.	VI, 20.
2, 5.	„ 17.
6.	„ 4.
10.	II, 16.
11.	„ 17.
3, 3.	VI, 22.
12.	„ 19.
13.	„ 16.
8, 4, 10.	„ 23.
9, 2, 3.	III, 17.
3, 4.	V, 24.
7, 5—7.	XI, 22—25.

*) Es hat mir leider keine Handschrift des Atharva zu Gebote gestanden, um diese Nachweisungen über sämmtliche Hymnensammlungen ausdehnen zu können. Auch die Zusammenstellung für die Vâg'asaneja Sanhitâ wird nicht vollständig sein, da ich nur einen Theil des Textes besass, für das Uebrige aber die Angaben der Anukramanikâ benuzen musste.

10, 1, 14.	Nir. VI, 31.
4, 3.	„ 18.
5.	V, 16.
6, 3.	VI, 14.
11, 2, 6.	VII, 23.
4, 1.	V, 11.
12.	VI, 20.
5, 6.	I, 5.
12, 2, 7—9.	X, 22.
13, 7, 16.	XII, 34.
11, 7.	IV, 17.
8.	V, 17.
15.	IV, 25.
16—19.	XIV, 25—28.
20.	„ 37.
14, 3, 6.	IV, 16.
4, 1.	XI, 13.
5.	V, 4.
5, 1.	IV, 19.
2.	XII, 39.
6, 1.	VI, 21.
8, 1.	XII, 7.
13.	„ 6.
15, 1, 2.	IV, 25.
7.	III, 11.
15.	XI, 24.
3, 1.	VIII, 2.
7.	IV, 17.
5, 1.	VII, 22.
6, 1.	XIV, 34.
8, 1.	IV, 24.
4.	V, 15.
10.	VI, 17.
11, 1.	I, 17.
5.	V, 16.
12, 8.	IV, 6.
17.	VI, 27.
18.	V, 21.

15, 12, 19.	Nir. V, 11.
16, 3, 10.	XII, 31.
4, 2.	VI, 9.
5, 4.	XI, 16.
8, 1. 2.	II, 19. 20.
10, 1.	XII, 16.
4.	IV, 11.
17, 1, 8.	VI, 36.
16.	V, 21.
2, 8.	VI, 6.
16.	V, 21.
21.	VI, 26.
3, 11.	„ 7.
18, 2, 4.	VI, 21.
4, 4.	IV, 16.
7.	III, 5.
5, 2.	V, 19.
6, 1.	IX, 10.
6.	V, 15.
7.	III, 20.
19, 1, 1.	VI, 8.
3, 6.	X, 42.
8.	VI, 4.
20, 5, 4.	IV, 25.
21, 3, 10.	VI, 21.
4, 4.	IV, 23.
8, 2.	III, 20.
11, 1.	V, 7.
12, 7.	VI, 8.
14, 4.	IV, 19.
15, 6.	II, 17.
16, 2.	XI, 8.
22, 5, 11.	XI, 16.
6, 1.	IX, 3.
7.	VI, 22.
7, 2.	IV, 13.
7.	VI, 8.
10.	IV, 13.

22, 8, 1.	Nir. IV, 26.
2.	„ 27.
11.	„ 27.
12.	„ 27.
13.	„ 27.
15.	XIV, 19.
16.	„ 20.
20.	„ 30.
21.	III, 12.
26.	XI, 43.
27.	„ 45.
28.	„ 42.
29.	II, 9.
31.	XIV, 3.
32.	II, 8.
33.	IV, 21.
36.	XIV, 21.
37.	VII, 3. XIV, 22.
38.	XIV. 23.
39.	XIII, 10.
40.	XI, 44.
41.	„ 40.
42.	„ 41.
44.	XII, 27.
45.	XIII, 9.
46.	VII, 18.
47.	„ 24.
48.	IV, 27.
50.	XII, 41.
51.	VII, 23.
23, 1, 13.	IV, 4.
2, 6.	VI, 30.
5, 3.	„ 15.
6, 1.	I, 6.
10, 2.	VI, 31.
15, 4.	V, 2.
5.	VI, 4.
24, 2, 4.	XII, 3.

24, 6, 1.	Nir. III, 22.
8, 1.	IX, 25.
11, 1.	VI, 23.
5.	IV, 25.

Maṇḍ. II.

1, 1, 1	VI, 1.
4, 5.	„ 17.
7, 6.	VIII, 2.
11, 21.	I, 7.
2, 1, 1.	X, 10.
3.	VIII, 2.
3, 1.	V, 1.
11.	III, 20.
3, 1, 9.	III, 11.
2, 3.	V, 16.
4.	X, 13.
5, 1.	XII, 36.
6, 4.	I, 7.
6.	XIII, 1.
10, 4.	XI, 31.
6.	„ 32.
4, 3, 10.	III, 16.
5, 3.	VIII, 3.
4.	„ 2.
6, 4.	IV, 11.
9, 6.	II, 13.
12.	VI, 1.
20,	IX, 38.
21.	„ 37.
10, 1.	„ 4.

Maṇḍ. III.

1, 1, 12.	VI, 7.
3, 4.	V, 2.
8, 1.	VIII, 18.
9, 2.	IV, 14.
8.	„ „

2, 5, 5.	Nir. V, 3.
9, 4.	„ 11.
14, 7.	XIV, 2.
15, 7.	VI, 7.
3, 1, 5.	„ 1.
8.	„ „
10.	„ 2.
17.	„ 3.
19.	„ 7.
2, 1.	III, 4.
2.	„ 6.
4, 1.	IX, 39.
5.	II, 25.
6.	„ 26.
10.	„ 27.
3, 5, 1.	IV, 17.
7, 4.	VI, 25.
10.	„ 7.
9, 1.	XII, 40.
4, 3, 3.	IV, 19.
9, 1.	„ 8.
11, 2.	V, 9.
15, 3.	IV, 16.
8.	X, 18.
14.	VI, 32.
23.	IV, 14.
5, 1, 7.	„ 25.
2, 19.	X, 34.
6, 1.	„ 23.
2.	II, 13.
9, 1.	V, 5.

Maṇḍ. IV.

1, 4, 1.	VI, 12.
14.	V, 15.
15.	III, 21.
5, 7.	VI, 18.
7, 3.	III, 20.
1, 7, 8.	Nir. VI, 17.
8, 1.	„ 21.
2, 6, 11.	V, 15.
9, 9.	III, 20.
3, 2, 8.	X, 41.
5, 7.	XI, 2.
9, 10.	IX, 47.
11.	„ 48.
24.	VI, 31.
11, 23.	IV, 15.
4, 2, 3.	VI, 16.
6, 5.	IV, 24.
10.	X, 31.
8, 4.	II, 28.
5.	XIV, 29.
5, 6, 1.	I, 5.
12, 1.	X, 16.
2.	„ 17.
5.	IX, 41.
13, 1.	VII, 17.
3.	XIII, 7.
8.	VII, 17.

Maṇḍ. V.

1, 1, 2.	VI, 13.
2, 9.	IV, 18.
4, 12.	„ 5.
13, 14.	VI, 7.
2, 5, 2.	IV, 19.
10, 3.	V, 23.
17, 2.	III, 21.
18, 1.	X, 9.
6.	VI, 3.
3, 2, 3.	„ 19.
5, 1.	V, 7.
7, 1.	IV, 4.
2.	„ 18.
8, 4.	V, 11.

2, 8, 3.	Nir. V, 5.
16, 8.	XI, 20.
11.	V, 15.
3, 1, 10.	VI, 7.
16.	X, 44.
17.	„ 45.
22.	VI, 14.
5, 7.	XII, 44.
6, 2.	V, 28.
3.	XII, 43.
4.	VI, 13.
8, 2.	XII, 14.
14, 3.	V, 6.
15, 2.	„ 2.
22, 1.	X, 17.
4, 3, 5.	IV, 15.
5, 7.	VI, 20.
8, 5.	„ 7.
14, 4.	„ 4.
5, 6, 1.	XI, 10.
12, 1.	V, 2.
6, 7, 5.	X, 25.
11, 5.	V, 9.
6.	„ 8.
14, 1.	IX, 6.
15, 15.	VII, 3.
21.	III, 30.

Mand. VIII.

1, 1, 1.	VII, 2.
20.	VI, 24.
2, 6.	V, 3.
12.	I, 4.
40.	III, 16.
3, 21.	V, 15.
4, 3.	III, 30.
19.	VI, 22.
3, 1, 27.	„ 21.
3, 5, 12.	Nir. III, 10.
7, 37.	IV, 15.
4, 1, 8.	V, 23.
5, 13.	„ 1.
22.	„ 15.
6, 16.	„ 1.
7, 10.	VI, 14.
9, 1.	XII, 40.
5, 2, 4.	V, 16.
10.	VI, 4.
5, 1.	V, 5.
10, 7.	„ 2.
11, 2.	X, 5.
6, 3, 1.	VI, 14.
21.	III, 21.
37.	IV, 2.
6, 7.	„ 7.
10.	VI, 4.
7, 2, 11.	„ 25.
3, 11.	I, 4.
4, 7.	III, 8.
7, 8.	V, 21.
10.	VI, 26.
8, 5.	„ 27.
9, 1.	V, 3.
4.	XII, 21.
10, 6.	VI, 8.
12.	V, 27.
8, 1, 5.	XIII, 2.
6, 9.	V, 23.
8, 4.	„ 11.
6.	VI, 34.
10.	V, 4.
11.	VI, 33.
9, 9, 12,	„ 14.
10, 6.	V, 22.
13, 22.	„ 18.
10, 5, 1.	VII, 2.

Mand. IX.

Mand. X.

4, 10, 3.	Nir. VI, 35.	7, 1, 39.	Nir. IV, 25.
11, 4.	III, 8.	40.	X, 21.
13, 5.	XIV, 17.	42.	I, 16.
17, 5.	X, 4.	2, 1.	XIII, 4.
5, 2, 5.	XI, 17.	9.	VI, 31.
3, 16.	„ 46.	11.	XI, 38.
4, 5.	„ 23.	12.	„ 39.
5, 13.	XII, 30.	13.	XII, 9.
7, 7.	V, 4.	21.	„ 28.
8, 8.	X, 13.	22.	XIII, 3.
6, 1, 4.	VI, 17.	4, 1.	VII, 25.
2, 10.	„ 7.	4.	V, 3.
3, 2.	IV, 10.	5, 5.	„ 12.
4.	I, 19.	6.	„ 3.
5.	„ 20.	10.	VII, 2.
7.	„ 9.	6, 16.	XII, 41.
8.	XIII, 13.	8, 4, 2.	VII, 7.
11.	I, 8.	7.	III, 9.
4, 4.	XI, 23.	9.	II, 5.
5, 11.	IV, 3.	5, 5.	III, 21.
7, 5,	IX, 26.	7.	X, 47.
10.	VII, 7.	10.	XI, 36.
10, 2.	III, 15.	14.	VII, 3.
11, 1.	VI, 4.	7, 1.	IX, 28.
3.	V, 3.	3.	VI, 3.
13, 6.	X, 27.	11.	III, 15.
14, 2.	« 26.	8, 5.	II, 11.
5.	VI, 15.	7.	„ 12.
7.	XIV, 10.	9, 12.	V, 3.
16, 1.	X, 30.	9, 2, 3.	„ 28.
2.	I, 4. 17.	7.	„ 26.
5.	VI, 29.	10.	IV, 19.
7, 1, 4.	XI, 4.	3, 5.	IX, 23.
5.	„ 5.	9.	„ 24.
19.	„ 6.	4, 1.	I, 15.
20.	XII, 8.	12.	IX, 33.
27.	III, 21.	6, 1.	V, 12.
37.	„ „	7, 6.	XIII, 5.

9, 11,	1—10.	Nir. VIII,	5—17.	11, 11,	6.	Nir. V,	1.
10, 2,	4.	X,	46.	18,	1.	IX,	30.
4,	7.	VII,	6.	21,	1.	X,	32.
	8.	VI,	16.		5.	„	33.
5,	6.	VII,	3.	23,	1.	IX,	31.
7,	9.	I,	4.	12, 1,	4.	VII,	2.
8,	1.	XIV,	24.	2,	2.	„	„
	6.	XI,	21.	4,	1.	VI,	30.
9,	1.	X,	23.	11,	2.	„	12.
	10.	„	43.	13,	1.	I,	17.
11,	1.	„	39.	14,	1.	„	„
16,	5.	„	40.	15,	24.	X,	16.
11, 1,	2. 3.	VII,	3.	18,	1.	I,	17.
5,	1.	III,	20.	22,	2.	„	4.
	2.	I,	15.	27,	1.	X,	28.
7,	1.	XII,	29.		3.	„	29.
8,	1.	„	26.	29,	2.	I,	20.
10,	1.	IV,	25.	36,	2.	V,	5.

II. Aus der Hymnensammlung des *Sâmaveda.*

Erster Theil.

1,	1,	2,	5.	Nir. X,	8.	2,	2,	2,	9.	Nir. I,	10.
			6.	„	36.			4,	10.	X,	35.
			7.	I,	20.	3,	1,	3,	4.	VI,	4.
		3,	11.	XII,	15.				5.	„	21.
		5,	1.	III,	21.			4,	6.	V,	12.
			9.	IV,	14.			5,	10.	VII,	2.
	2,	2,	10.	V,	10.		2,	1,	5.	XIV,	28.
		3,	3.	XII,	17.				10.	III,	20.
		5,	5.	IV,	19.			3,	5.	VI,	8.
2,	1,	1,	1.	V,	6.			4,	6.	XIII,	2.
		3,	6.	VII,	2.	4,	1,	2,	5.	VI,	24.
		4,	9.	VI,	14.			3,	3.	X,	9.
		5,	5.	„	10.				7.	IV,	3.
	2,	1,	3.	IV,	25.				9.	I,	7.

4, 1, 4, 3.	Nir. XIV, 17.	4, 2, 5, 10.	Nir. V, 17.
5, 1.	X, 28.	5, 2, 3, 8.	VI, 12.
10.	XIV, 25.	4, 2.	XI, 13.
2, 1, 4.	IV, 4.	6, 1, 2, 4.	XIII, 6.
2, 3.	V, 3.	4, 3.	XIV, 14.
3, 5.	XII, 21.	5.	„ 12.
4, 11.	IV, 24.	7.	„ 16.
5, 8.	VII, 2.	5, 10.	„ 18.
9.	IV, 17.		

Zweiter Theil.

1, 2, 5, 2.	Nir. III, 10.	8, 1, 4, 1.	Nir. V, 8.
2, 2, 7, 1.	IV, 12.	2.	„ 9.
10, 2.	XIV, 15.	7, 1.	I, 20.
3, 1, 19, 2.	„ 13.	2, 5, 1.	XII, 19.
2, 12, 2.	V, 3.	8, 2.	V, 15.
4, 2, 14, 2.	IV, 18.	13, 2.	„ 21.
5, 2, 2, 4.	VI, 28.	3, 5, 2.	XIV, 37.
8, 5.	V, 6.	8, 1.	XII, 6.
20, 2.	I, 10.	13, 2.	VI, 13.
23, 1.	V, 5.	14, 1.	II, 19.
6, 1, 9, 3.	VII, 2.	2.	„ 20.
2, 10, 3.	VI, 7.	16, 1.	XII, 7.
12, 2.	V, 22.	9, 1, 14, 1.	III, 20.
19, 3.	VI, 14.	2.	I, 15.
3, 15, 1.	„ 7.	18, 1.	VI, 8.
7, 1, 1, 3.	„ 8.	2, 10, 1.	IX, 27.
7, 2.	V, 4.	3, 1, 1.	I, 15.
3, 9, 1.	X, 27.	5, 1.	IX, 33.
15, 1.	I, 10.	9, 1.	I, 20.

III. Aus der Vâg'asaneja Sanhitâ.

III, 24.	Nir. III, 21.	III, 60.	Nir. XIV, 35.
26.	V, 23.	61.	III, 21.
28.	VI, 10.	63.	I, 15.
29.	III, 21.	IV, 1.	I, 15.
48.	V, 18.	19.	V, 5.

IV, 22.	Nir. VI, 7.	89.	Nir. VII, 17.
V, 15.	XII, 19.	91.	XIII, 7.
VI, 3.	II, 7.	96.	VII, 17.
13.	I, 15.	XVIII, 40.	II, 6.
37.	XIV, 28.	49.	„ 1.
VII, 16.	X, 39.	66.	XIV, 2.
32.	VI, 14.	69.	VI, 1.
38.	IV, 8.	70.	VII, 2.
39.	VI, 16. 17.	71.	I, 20.
41.	XII, 15.	XIX, 49.	XI, 18.
42.	„ 16.	50.	„ 19.
VIII, 18.	XII, 42.	XX, 52.	VI, 7.
44.	VII, 2.	84.	XI, 26.
IX, 14.	II, 28.	86.	„ 27.
16.	XII, 44.	XXIII, 1.	X, 23.
X, 16.	III, 5.	13.	V, 3.
20.	X, 43.	XXIV, 35.	XII, 13.
24.	XIV, 29.	XXV, 14.	IV, 19.
XI, 27.	VI, 1.	15.	XII, 39.
47.	„ 3.	24.	IX, 3.
50.	IX, 27.	30.	VI, 22.
74.	III, 30.	XXIX, 1.	III, 20.
XII, 3.	XII, 13.	21.	IV, 13.
4.	XIV, 29.	25—36.	VIII, 5—21.
12.	II, 13.	39.	IX, 17.
42.	III, 20.	40.	„ 18.
68.	V, 28.	41.	„ 40.
75.	IX, 28.	42.	„ 14.
XIII, 4.	X, 23.	43.	„ 16.
9.	VI, 12.	47.	„ 19.
XV, 32.	III, 21.	50.	„ 20.
XVII, 22.	X, 27.	51.	„ 15.
26.	„ 26.	52.	„ 12.
28.	VI, 15.	55.	„ 13.
31.	XIV, 10.	58.	XII, 13.
33.	I, 15.	XXXI, 16.	XII, 41.
44.	IX, 33.	XXXIII, 23.	XI, 9.
68.	XIII, 8.	32.	XII, 22.

XXXIII, 41.	Nir. VI, 8.	35.	Nir. XII, 14.
44.	V, 28.	42.	„ 18.
80.	XIV, 25.	XXXIV, 53.	„ 33.
92.	VII, 23.	54.	„ 36.
XXXIV, 7.	IX, 25.	55.	„ 37.
8.	XI, 30.	XXXV, 7.	XI, 7.
10.	„ 32.	21.	IX, 32.
32.	IX, 29.	XXXVI, 14.	IX, 27.
33.	XII, 6.	XXXVII, 17.	XIV, 3.

Göttingen,

gedruckt in der Dieterichschen Univ.-Buchdruckerei.

Zu verbessern:

S. 118. Z. 12. °मग्निकर्मैव तत्
» 122. » 16. कृयं न्वयमेताभ्यां
» 144. » 7. ॥ २ ॥
» 152. » 11. वार्त्रे

Manca il 3. fasc. 1852.